

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАҢЛАР АКАДЕМИЯСИ
АЛИШЕР НАВОЙИ НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ
ИНСТИТУТИ

ШОМИРЗА ТУРДИМОВ

ЭТНОС ВА ЭПОС

ТОШКЕНТ – «О'ЗБЕКISTON» – 2012

УДК: 398.22 (575)

ББК: 83.3 (5Ў)

Т 89

Масъул муҳаррир:

Жаббор ЭШОНҚУЛ —
филология фанлари номзоди

Тақризчилар:

Маматқул ЖЎРАЕВ —
филология фанлари доктори, профессор;
Асқар МУСАҚУЛОВ —
филология фанлари доктори

Турдимов, Шомирза

Т 89 Этнос ва эпос. Ш. Турдимов; масъул муҳаррир Ж. Эшонқул; ЎзРФА, А. Навоий номидаги тил ва адабиёт ин-ти. — Т.: O‘zbekiston, 2011. — 96 б.

Этносининг тарихи, тақдирини мумтоз эпос бадийий тим-солларда акс эттиради. Ушбу китоб «Алпомиш» ва «Гўрўгли» дostonлари асосида эпоснинг этнос тарихи билан боғлиқ маъно қатламларини очишга бағишланган. Китобда жамиятни олға бошловчи Алп ва ҳамкорлари ҳамда унга қарама-қарши кучлар ҳаёти этнос ва эпос муаммолари кўламида талқин этилган.

Китоб мутахассислар ҳамда кенг китобхонлар омма-сига мўлжалланган.

УДК: 398.22 (575)

ББК: 83.3 (5Ў)

ISBN 978-9943-01-709-2

© «O‘ZBEKISTON» НМИУ, 2012

СЎЗ БОШИ

Кўпқарида чавандоз улоқ айириб соврин олса, ҳамқишлоқ-яқинлари қанчалар қувонади. Ногоҳ чавандознинг оти суринса, улоқ рақибда кетса, ишқибозлар ич уриб, афсус чекади. Рақиб полвоннинг кучи, интилиши уларга сезилмайди. Ишқибозликнинг тамойили — шу. Ишқибоз ҳеч қачон холис бўла олмайди. Ишқибозки бор, ўз отининг ўзишини истайди. «Алпомиш» дostonида Бобохон тоғидан пойгачиларнинг келишини илҳақ кутиб турган ишқибозлар кўзига от қораси кўрингандаги ҳолат буни аниқ тасвирлаган:

Бойчибор, деб ўзбек хуррам бўлади,
Кўкдўнан, деб жами қалмоқ қаради.

Кашалда синиққан кўнғиротларнинг кўнглида бу от — Бойчибор деган умид йилт этиб, ёришиб, хурсанд бўлганини, қалмоқларнинг Кўкдўнанмикин, деб тикилишганини бахши юксакларда — санъат худудидан боқиб тасвирлаган. Воқеликни барчанинг кўнглидан бирдек ўтказиб тасвирлаш асл санъатнинг иши.

Санъат ишқибозликдан баланд мақомда туради.

Иштирокчи — ишқибоз.

Томошабин — ишқибоз.

Ўқувчи, тингловчи — ишқибоз.

Санъаткор-бахши ишқибоз бўла олмайди. Санъаткор ҳамманинг ёғида баробар қоврилади.

Кўпқари, пойга, бу — ўйин. Ҳаёт, кишилиқ жамияти бамисли пойга, кўпқари, қизиқли бозор. Пойга, кўпқари, бозор(да) мудом айланувчи коса даврон...

Коса даврон — Меҳмон.

Меҳмон борки, мезбон бор. Мезбон борки, меҳмон бор. Бу ҳам коса даврон. Ҳаёт ва умр мазмуни — коса давронга муносиб бўлишда. Зеро, коса даврон меҳмону мезбонликка ҳусн эмас, меҳмону мезбонлик коса давронга ҳусн. Ана шунда умр бесамар ўтмайди.

«Достонлар гултожи»¹ «Алпомиш»ни тинглаб, ўқир эканмиз, истар-истамас Алпомиш тараф бўламиз. Кўнглимиз Бойчибор билан бирга пойгада чопади. Алпомиш бўлиб ёй тортиб, бел олишади. Чоҳга тушиб, озод бўлади. Мурод-мақсадга етиб, ором олади.

Бу — ишқибоз, тингловчи, ўқувчининг кайфияти.

Достон эса биргина Алпомиш билан мукамал эмас.

Бахши-шоирнинг тингловчи, ўқувчи ишқибоздан баланд санъаткор эканлиги — коса давронни — «пойга, улоқ, бозор»ни бадиий мушоҳада этганлигида. Бутун достонни ўз кўнглида марказлаштириб, воқеалар мазмуни ва шаклини анъанавий юксакликда тутиб турганида.

Ишқибозликдан чекиниб, Алпомишга дўсту рақиб билан биргаликда бир кўз билан қараб, достонни назардан ўтказайлик. Ана шунда бахши-шоир боболаримизнинг нечоғлиқ санъаткор эканлиги англашилади.

Алпомиш тўқсон қалмоқ алпи, Тойчихон билан таллашиб, Барчинга уйланди. Кашалга кетган ўн минг уйли элатини ёри билан юртига олиб келди. Алпомиш етти йиллик Тойчихон зиндонидан озод бўлгач, ҳамкори Кайқубодни Кашал тахтига ўтқазиб, рақиб юрда ҳукмини юрғазиб, ўз мамлакатига қайтди. Ултонтоз зулмидан Бойсун — Қўнғирот халқини халос қилди. Оиласини бутлади. Адолатни тиклаб, қайта юрт эгаси бўлди.

¹ *Мирзаев Т.* Алпомиш. — Т., «Шарқ», 1998, 3-б.

Бу — Алпомиш билан боғлиқ йўналиш мазмуни. Лекин дoston Кўкалдош, Тойчихон, Қоражон, Ултонтоз ва бошқалар ҳаётини биргаликда олиб, мушоҳада этиб қаралса, тўла-тўкис англанади.

«Алпомиш» достонида куйланган образларнинг ҳаёт йўли синчиклаб ўрганилса, воқеалар қатидаги ботиний маъно, тимсоллар қайта жонланади. Достоннинг барча даврлар, авлодлар ўй-кечинмаларига ҳамоҳанг келувчи туб моҳияти ойдинлашади. Санъатнинг асл қудрати — ҳар бир авлод онгида янгиланиб, ҳар бир кўнгилда рост мазмун касб эта олишида, ҳаётни, коса давронни бадиий тимсолларда, кодларда муҳраганида намоён бўлади. Бу ўринда ҳеч бир сунъийлик йўқ. Аксинча, ботиний мазмундан ҳоли асар — санъатга бегона.

1. ШАЖАРА САБОҒИ

Бошлама — калит

Катта йўл четидаги кўрсаткич — белгилар йўловчининг манзилига адашмай боришига ёрдам беради. Достон бошламалари ҳам — кўрсаткич. Улар тингловчини асар воқелиги, воқеаларига олиб киради. Достондаги қисқа, лўнда бошлама сюжет учун пойдевор, айна пайтда асар замирига сингган маънолар қатламини очувчи ўзига хос калитдир. Бу калит сизу бизни неча-неча авлодлар кўнгил тубида пишиб, тиниб, сараланиб сайқаллашган сўз, образ, мотив тимсоллар мулкига элтади. Киши калитни топиб, тимсоллар мулки қопқасини очса, Хизр хазинасига етишади.

Қиёс тушунтиришга хизмат қилганидек, бутунни қисмларга ажратиш, яхлитлаш ҳам англашни осонлаштиради. Академик тадқиқот усулларига таяниб, бошламани умумлаштириб, ундаги ахборотларга моҳиятидан келиб чиқиб исм берамиз. Исм ҳам аслида калит. Исملарнинг улуғи жамики сирлар хазинасига сирдош айлайди.

Бошламага тафсилотлар сиғмайди.

Тимсол, белги қанчалик содда шаклга кирса, маъно шунчалик теранлашади. Аслида муқаддимада айтилиши керак бўлган бир неча тафсилотлар бошламадан ситилиб чиқиб, достон давомида ўрни-ўрни билан қайд этиб борилади:

а) «Алпомиш энадан туғилган вақтда Шоҳимардон пири борган эди, Шоҳимардон пири этагига солган эди, отини Ҳакимбек қўйиб, ўнг эйнига беш панжа урган

«Алпомиш» бошламаси таркиби

Т/р	Ахборот исми	Белги	Белгилар изоҳи
1.	Шажара		Шажара дарахти
2.	Бойбўри ва Бойсарининг фарзандсизлиги		Ҳаракатсизлик (суст, инерт) ҳолат
3.	Бийларнинг камситилиши		Таъсир бўлди, ҳаракат бошланди
4.	Яратгандан фарзанд сўралиши		Кўкка муножот (кулоллар «интилувчи белгилар» дейишади. Ушбу белги кўзаларнинг ўрта қисмида юқорига қаратиб чизилади)
5.	Фарзанд туҳфа этилиши		Кўкдан иноят (ушбу белги кўзанинг юқори қисмида бўлади. Яратганнинг Кўкдан марҳамати сифатида қаралади)
6.	Тўй		Ер муножоти ва Кўк инояти бирлашди
7.	Ҳомила		Уруғ пайдо бўлди
8.	Оталарнинг ирим қилиб овга кетиши		Уруғ камолига ғамхўрлик йўли
9.	Фарзандларнинг дунёга келиши		Уруғ унди
10.	Тўй		Унган уруғ Кўк ва Ер ардоғида
11.	Ҳомий эраннинг болаларга исм қўйиб, тақдирини белгилаб кетиши		Уруғ ўз ҳаракатини бошлади
12.	Болаларнинг хатсавод чиқариб мустақил бўлиши		Уруғнинг мустақил ҳаракати
13.	Ҳакимбекнинг Алпинбий ёйини отиб, алп аталиши		Уруғ аждодлар умидининг учқунига айланди
14.	Закот масаласи ўртага чиқиб ака-ука ўртасида қарама-қаршилик юзага келиши		Уруғ ҳаракати суст этносни безовта қилди. Талотўп бошланди (достоннинг асосий воқеалари шу нуқтадан ривожланади)

эди, Шоҳимардон пирнинг тарбият қилганидан ўтга солса, куймас эди, қилич солса, ўтмас эди, милтиқ отган билан ўқи ботмас эди»¹. Бу ўринда бахши «сувга тушса чўкмас эди» сифатини унутган. Қилич ва милтиқ моҳиятан бир мазмунга эга. Чунки олов (қуёш) — кўкнинг, қилич — милтиқ — ернинг, сув — ер ости оламининг белгиси. Чинакам алпнинг жисми ва руҳи ана шу уч олам билан пайванд бўлади. Уни ана шу уч олам эранлари ўз паноҳида асрайди.

«Нақл»дан...

«...Таваккул аҳлининг вақтлари бор. Агар ўша вақтда ўтга ташласалар ҳам ёнмас, қилич билан чопсалар ҳам ўлмас»².

Кўк, ер, сув олами қувватига пайванд Алпомиш қувватининг ҳам шундай кучи, қудрати мавжуд эди. Халқ шундай талқин этган. Ишонган. Ишонтирган.

б) «Култой айтди: Алпомишнинг белгиси шул эди, ўнг эгнида Шоҳимардон пирнинг беш панжасининг доғи бор эди, чап эгнида ўзимнинг беш панжамнинг белгиси бор эди»³. Алпнинг ушбу танланганлик нишониси ҳам бошламага тегишли.

«Исм»лар изи

Исмдан исмлар изи бўйлаб борамиз.

Бошлама маълумотлари вақт мезонлари билан баҳоланса, қизиқ ҳолат кузатилади. Бахши-шоирларнинг эпик тасаввур сарҳадлари ҳадсиз эканлигига яна бир бор гувоҳ бўламиз.

¹ Алпомиш. — Т., «Шарқ», 1998. 225-б.

² Фаридиддин Аттор. «Тазкират ул-авлиё».

³ Алпомиш. 332-б.

1. Узоқ, яқин ўтган замонга алоқадор маълумотлар

Достон бошланади: «Бурунги ўтган замонда, ўн олти уруф Қўнғирот элида Довонбий деган ўтди. Довонбийдан Алпинбий деган ўғил фарзанд пайдо бўлди. Алпинбийдан тағи икки ўғил пайдо бўлди: каттаконининг отини Бойбўри қўйди, кичкинасининг отини Бойсари қўйди. Бойбўри билан Бойсари — иккови катта бўлди. Бойсари бой эди, Бойбўри эса шой эди, бул иккови ҳам фарзандсиз бўлди»¹.

Шажарада санаб ўтилаётган исмлар: 1. Довонбий, 2. Алпинбий, 3. Бойбўри / Бойсари. Саноқда авлодлар исмигина айтилмоқда. Уларнинг ҳаёти қандай ўтди — тилга олинмаган. Фақат Бойбўри ва Бойсари фарзандсиз эди, деб эслатилди. Шажарадаги саноқ шунчаки келмаяпти. Айтмай айтилган сўз, фикрнинг куч-қудрати, сеҳр жодуси бор. Шажарадаги исмлар ҳам қўнжида асраётган шундай чуқур маъно, сеҳр кучидан холи эмас.

Нақл

«Усмон халифа бўлиши билан минбарга чиқди ва халқ: «Ажабо, у не дер экан?» — дея кутди. Бироқ Усмон индамади. Ақалли бир сўз ҳам айтмади, фақат боқди ва халқда шундай бир ҳол пайдо қилдики, ташқари чиқишига уларда мадор қолмади. Шу вақтгача қилинган юзлаб зикр, ваъз ва хутбалардан халқда бундай ҳол ҳосил бўлмаган эди. Ҳамда улар бундай ҳол соясида ўзлари учун фойда ва сирларни ҳеч қачон бунчалик кўп кашф этмаганди. Йиғин сўнггига қадар Усмон гапирмади. Фақат минбардан инмоқчи бўлганидагина: «Сиз учун фаол иймон маҳмадона иймондан хайрлидир» — дея буюрди...»²

Шажарадаги исмлар эпоснинг ўтган замонидан Сизу бизга сукут билан боқиб турибди. Тингловчи кашф эти-

¹ Алпомиш. 14-б.

² Жалолiddин Румий. «Ичингдаги ичингдадур». — Т., «Янги аср авлоди», 2003.

ши керак бўлган сир эса, уларнинг саноғи, тартиби, исмлар сифатида яширин. Ушбу саноқ, тартиб биринчи галда даврийликка тобелиги ва уни содда кўринишда акс эттираётганлиги билан эътиборли. Даврийлик қонуни барча жойда: макон, замон, воқелик — табиату жамият, тану руҳ камолида бирдек амал қилади. Заррадан улкан коинотгача бирдек ушбу ўзанда оқади. Ҳар қандай даврийликнинг дастлабки кичик ҳалқаси учликда ёпилиб, ечилади. Учлик — бир якуний бўғинни ташкил этади.

Довонбий — Алпинбий — Бойбўри / Бойсари учлигида бир кичик ҳалқа — бўғин ёпилиб, ҳаракат тўхтади (тўхтамайди). Бўғин ичида маълум тин олиш пайти этади (Бу шажарада Бойбўри / Бойсари фарзандсиз эди, деб ифодаланмоқда). Гўёки бир одамнинг умри каби, туғилди, ўсди, якун топди дейилганидек, бир бўғин ҳаёти ҳам маълум якуний шаклга киради. Лекин бу ҳаёт тўхтади дегани эмас. Кичик бўғин катта даврий ўлчамлар учун босқич, нарвондаги пиллапоя, бинодаги қаватдек кўриниш. Айни тўхталиш, тин олишдан кейинги ҳаракат навбатдаги бўғин (учлик) ва бўғиму катта ҳалқаларга олиб ўтиши билан аҳамиятли. У этносни таназзулга туширадими ёки юқори тараққиётга кўтарадими бу алоҳида масала. Муҳими, ушбу жараёнда ҳар бир бўғин (бўғинни ташкил этувчи авлодлар бирлиги), бўғим (бўғинлар бирлиги), ҳалқа (бўғимлар бирлиги) аъмоли — миссиясининг алоҳида қийматга эғалигида.

Бўғиндаги тўхталишнинг ҳаракатга келиши (қайси йўналишда бўлмасин — юксалишми, қулашми) ва янги ҳалқанинг пайдо бўлиши учун таъсир керак. Навбатдаги ҳалқанинг янги сифат босқичига ўтиши (қайси ҳолатда бўлмасин) янги муҳит пайдо бўлишига таъсир (ички ва сиртқи) зарурат. Эпосда бу ҳолат бийларнинг фарзандсизлиги (ички), уларнинг фарзандсизлик туфайли ҳақоратланиши (ташқи) таъсир кўри-

нишида бадий ифодаланган. Довонбий даврида йи-
гинган (куч тўплай бошлаган) Алпинбийга келиб нис-
батан қад ростлаган этнос қуввати Бойбўри / Бойсари
вақтида сокинлашган — инерт ҳолатда пишиб иккига
ажралган. Айни ҳолат шажаранинг бўғиндаги воқе-
лиги ҳисобланади. Шажарадаги саноқ бизга аввало
шул ҳақида маълумот бермоқда. Ажралган уруғнинг
қайта бирлашиши эса истак, зинҳор бутун воқелик
эмас. Орзулар ушалса, навбатдаги бунёдкор бўғин
қувватигина бўғимнинг (шажарадаги учлик бўғин ва
туғилажак бўғин бирликда) яқунланишини таъмин-
лай олади. Натижада Бунёдкор бўғин бутун бўғимга
бунёдкорлик мақомини беради. Булар — яқин ўтган
замонга алоқадор гаплар, истак режалар. Ўтган за-
мон борлиқнинг бир учи — давоми, узвий ҳаракат-
даги ҳалқалари ҳам мавжуд.

II. Даврийликнинг дostonдаги «ҳозирги замон» билан боғлиқ ўринлари

Эпосдаги «ҳозирги замон» бахшининг хос замони.
Бахши учун биз кўниккан уч ўлчамли олам чегарала-
ри мавжуд эмас. У дoston куйлар экан, эпос замонида
нафас олади, яшайди. Тингловчини ҳам шу замон,
маконга олиб ўтади. Дostonдаги ҳозирги замон барча
замонларда бугун бўлиб қолаверади.

Эпик ҳозирги замонда бўғимнинг дастлабки бўғи-
нини яқунлаб янгисини бошловчи Бойбўри билан
Бойсари фарзандсизлигидан камситилади. Ака-уканинг
кўнгли қабариб, ҳаракатга тушади. Ер ишига Кўк ва Ер
ости олами аралашади. Тилаб олинган болалар туғила-
ди. Давомчи авлод фаолият бошлади. Болалар улғайди.
Ҳакимбек алплигини билдириб Алпомиш аталди. Ўртага
закот масаласи чиқди. У томони — келажак; тинглана-
ди, англанади.

III. Даврийликнинг келажак замони

Закоат масаласи билан бошланган воқеалар ушбу замонда давом этади. Бу — «Алпомиш» аталган дoston.

IV. Даврларни туташтирувчи узлуксиз вақтга алоқадор тимсол, образлар

Ҳомий эран — Шоҳимардон пир; унинг эпик қаҳрамон ёнидаги вакиллари — Култой, Қалдирғоч, ғоз каби ҳамкорлари; алплика мезон саналмиш Алпинбийга нисбат берилувчи парли ёй.

Даврийликнинг бўгин, бўгим ва яхлит ҳалқалари

Ақл нарса ва ҳодисаларни зидлаб тушунишни хуш кўради; яхши — ёмон, эзгулик — ёвузлик, оқ — қора, иссиқ — совуқ, ёз — қиш ва ҳоказо.

Аслида воқелик бу каби жўн таснифларга сиймайди. Даврийликнинг ўлчам мезонлари соддадан мураккаблашиб боради, кейин яна содда кўринишга қайтади. Ҳайратланарлиси шундаки, эпос бадий тимсолларда бу мураккаб жараёни ўзига хос талқин этади. Талқинда адашмайди.

Тимсоллар, рамзлар — кўнгил тубининг, у сув ичиб турган куллий ақлнинг меваси. Жузъий ақл бу иқлим меваси тотини туйиши мумкин, аммо ҳамма вақт ҳам қора сўзга эвриб изоҳлаши мушкул. Яна шартлиликдан шартлиликка келинади. Ҳодиса, ҳолат нисбий талқинини олади. Борлиқ «шартлилик» ортида тураверади. Шажара ва бошламадаги даврийлик тасвирини шартли чизмаларда ифодалаб, тушунтиришга ҳаракат қиламиз.

Шажарада: Довонбий → Алпинбий → Бойбўри / Бойсари учлиги қайд этилмоқда. Бойбўри / Бойсари Алпомиш + Барчин → Ёдгор мансуб учлик бўгин ҳаёти дostonда бадий акс этмоқда.

Шажарадаги Алпинбий — биринчи бўгиннинг ўзига, чунки у Алп. Дostonдаги бўгин ўзигани Алпомиш +

Барчин бирлиги ташкил этади. Алпомиш нафақат алп, балки алплика муҳр, деб сифатланган. Алплар бир қанча, алплика муҳр мақомида келувчи — битта. Қолаверса, Алпомиш ёнида алп аёл — Барчин бор. Алпинбий эса ёлғиз. Унинг Алпомиш бўла олмаслиги, кўп алплардан бири (тўқсон қалмоқ алплари сингари) қаторида саналишига, дoston бошламасининг шажара қисмидагина эсланишига, аввало, Барчиндек кўшқаноти йўқлиги ҳам сабаб.

Алпомиш ва Алпинбий моҳиятан бир иқлимнинг одамлари, Алпомишнинг Алпинбий ёйини отиб алп аталиши бу ҳолни исботлайди. Фақат мақомлари бўлак. Алпомишнинг «алплика муҳр» сифати бениҳоя улуг.

Алпинбийнинг ёйи қаердан келди? Достон очик айтмайди. Бу ўринда ҳам «сукутли» изоҳ бор. Кашф этилиши керак бўлган сир яширин. Саволни бу тарзда қўйиш жўн мантиқ қамровида тўғри. Айни пайтда ноўрин. Зийрак ақл жавобни дostonдан уқиб билади. Чунки дoston Алпинбий эмас Алпомиш ҳақида. Достонда ўн олти уруғ кўнғиротларнинг бобоси Кўнғирот куйланмайди. Кўнғиротга тегишли маълумотлар тарихда, афсона, нақлларда қайд этилса-да, унга бағишлаб дoston тўқилмаган. Достонда Кўнғирот уруғ, деб айтилган.

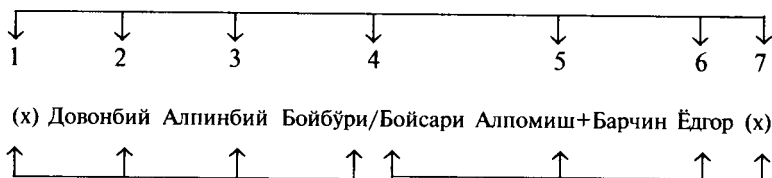
Алпинбий ва кўнғиротлар дostonдан сиртда қолишмаган. Алпинбийга тегишли Ёй замон мезонига кўра узлуксиз вақтга тобин. Ёй авлодларни жамлайди. У барча авлодларга бирдек бобомерос. Лекин ҳамма ҳам унга эга чиқиб ўзлигини намоён эта олмаяпти. Масаланинг моҳияти шу нуқтада жамланган. Фақат чинакам алп мақомига эга қаҳрамонгина ёйга эгалик қилади. Алплардан чинакам алпнинг фарқи ушбу ўринда ойдинлашади. Достон ана шу ЭГА тақдирини бадийий тимсолларда авлоддан авлодга ўтказади.

Достон моҳияти сингдирилган универсал код — тимсоллар бу кунга ҳам, Киши ва Тиши (Одам Ато ва Момо Ҳаво) даврига ҳам, келажакка ҳам бемалол татиқ этилади. Уларнинг асоси, исботи у даврларда, бу

замонда, келажакда ҳам топилади. Шундай бўлмаганида бу дostonнинг бизга кераги йўқ эди. Вақт кетказиб тинглаб, ўқиб, ўрганиб ўтиришга арзимасди.

Довонбийда йиғилиб, Алпинбийда намоён бўлган этнос қуввати Бойбўри / Бойсаридан икки қутбга ажралиб, Алпомиш ва Барчинда қайта қад ростлаб камолга етди. Шажарадаги икки бўғиндан иборат бўғимда Бойбўри/Бойсари боғловчи — кўприк авлод вазифасини ўтайди. Уларнинг биринчи бўғин сўнги, иккинчи бўғин бошида такрор келиши бежиз эмас. Бу бизнинг хоҳиш-истагимиз меваси ҳам эмас. Дostonда айнан шундай айтилмоқда. Аввало, шажарада саналмоқда, сўнгра дostonда бадий тасвир олмақда. Бой-бўри/Бойсарининг бунёдкор бўғим (еттилик) даги миссияси ҳам шунда намоён.

Дostonдаги бўғимнинг шартли чизмаси қуйидаги кўринишда (1-чизма).

1-чизма.

Дostonда беш авлод номма-ном келтирилган бўлса-да, авлодлар узлуксизлиги Довонбийгача ва Ёдгордан кейинги х (икс) авлодга ўрин ажратишни талаб этади. Ана шунда еттилик бўғим мукамал кўринишга эга бўлади (бу хусусда қуйироқда изоҳ берилади — Ш.Т.).

Эзотерик адабиётларда ҳар бир киши тақдири ўзидан аввалги икки аждодга чамбарчас боғлиқ, аynи чоғда унинг аъмоли ўзидан кейинги икки авлод тақдирига таъсир этади дейилган. «Алпомиш» асосида яхлитланган бир бўғим (еттилик) ўзагидаги авлодлар саноғида бу фикр ўз бадий тасдиғини кўрсатмоқда.

Етти авлод

Ҳамма ўз отининг маррада биринчи бўлишини ис- тайди. Ҳеч ким коса давронни қўлидан қўйгиси кел- майди. «Қочган ҳам, қувган ҳам худо дейди». Киши қанча тадбир қилмасин Тангри тақдирни белгилайди. Лекин бўгин (учликлар) бўғим (еттилик)да бунёдкор авлодларгина чинакам алп пайдо бўлишини ўз аъмо- ли, интилиши, кураши билан хизмат қилишини эпос айтмоқда. «Ул туғмас хотин бўлмас, турорин айт. Мол топмас йигит бўлмас қурорин айт», дейди бахши-шоир.

Давлат қуши қўнар — масаланинг моҳияти уни уш- лаб, тарбият қилишда.

Коса даврон айланиб келар — ҳаёт мазмуни уни тўлатиб, қувватини бунёдкорлик ўзанларига буришда.

«Алпомиш» — халқнинг асрий тажрибалардан кел- либ чиққан хулосалари — билимларининг қаймоғи. Дос- тонда бу фикр бадиий ифодаланган, тимсоллар тили- да баён этилган.

Хотирлаш — оқар сув. Сув ўзан тубидаги тошни қан- чалар силлиқлаб сайқалласа хотира ҳам тарихий факт, ҳаёт тажрибаларини шундай жилолаб, кўнгил тубига жойлайди. Воқеаларни жамлайди. Образлар, сюжет тип- лари пайдо бўлади. Тайёр бадиий қолиплар шаклла- ниб, тимсолий талқинлар туғилади. Замонлар ўтиб бу силлиқ «тош»нинг бир замонлар қирралари бўлганли- ги буткул эсдан чиқади. Тимсоллар ҳам кўрар кўзга жўн-мазмунсиз туюлиши мумкин.

Нақл

«Бир бадавий араб бир гуруҳ кишиларни Исломга даъ- ват қилиб, кўп ваъз ўқийди. Аммо улар, ҳеч нарса таъ- сир қилмагандай, серрайиб ўтиравердилар. Буни кўрган арабнинг жаҳли қўзиб деди:

— Наҳотки, бир туянинг оёқ излари ҳозир шу ердан ўтиб кетганига, тезаги унинг борлигига далолат қил- са-ю, шундай мукамал, буюк бир коинот унинг ярат- гувчиси борлигига далил бўлолмаса?!»

Тимсолнинг қирралари кўп. Кашф этувчининг қуввати уни қайта тирилтиради. Достондаги тимсолларга бутун эпоснинг мазмун-моҳиятидан, бадий мантигидан, қолаверса, эпосга сингишиб кетган халқ дунёқарашлари, тасаввурлар олаmidан келиб чиқиб ёндашилса, «сир»ларини очади. Тимсол калавасининг учи топилади, чигаллар ёзилади.

«Алпомиш» достонидаги шажаранинг бўғин, бўғимлари замиридаги мазмун ҳам «СИР»га айланган. Уни ҳижжалаб, босқичма-босқич қараб чиқилмаса «калава ипи» чигаллашиб кетади.

Бойсун — Қўнғиротнинг Довонбий — Алпинбий — Бойбўри/Бойсари — Алпомиш + Барчин — Ёдгорлардан иборат беш авлод номининг шажарада жойлашув тартибига диққат қилинса, алплик авлодлар аро навбат ўтиб келаётганлиги эътиборни тортади. Шажарадаги беш авлод ичидан Алпинбий ва Алпомиш — алп. Довонбий, Бойбўри / Бойсари, Ёдгорлар алп эмас.

Нега, деган савол туғилади.

Саволлар тугунни топади, ечишга ундайди:

1. Нега алплик авлодлар бўғинида кетма-кет жойлашмай бир авлод ўтиб келмоқда?

2. Ушбу тартиб мантиқан давом эттирилса, Довонбийгача ва Ёдгордан кейин ҳам алп туриши керак, деган хулосага келиш мумкинми? Бу жўн мантиқ ҳақ бўлса, нега достонда акс этмаган?

3. Шажарада фақат беш авлод номининг туриши тасодифми ёки маълум бир қонуният ҳосиласими?

«Олманинг остида олма ётади», «Олма сабоғидан ортиқ бўлмайди», дейди мақол. Фольклорда бадий кодга айланган ҳолатлар биринчи галда халқнинг дунёқарашлар, тасаввурлар оламига таянади. Халқнинг кўнглига, эътиқодига бегона нимаики бор — кўпикдай юзага қалқиб, йўқолади.

«Кўпиклар кетур одамларга керакли нарсалар ер юзиде қолур» (Раъд сураси, 17-оят).

«Алпомиш»даги шажара ҳам халқнинг насл-насаб, авлодлар бўғин ва бўғимлари тартиби билан боғлиқ тасаввур, эътиқодлар тизимидан узоққа кетган эмас.

Ўзбек етти отани билиш шарт дейди. Бир замонлар «етти отани билмаган қул» деб анланган. Бу аждодга тегишли тасаввурлар. Гап авлод ҳақида кетса халқда «киши беш авлодини кўра олади» деган тушунча мавжуд. Етти авлод саногининг эл орасида ўз атама — исмлари бор:

1 — ота, 2 — фарзанд, 3 — неvara, 4 — чевара, 5 — эvara, 6 — дувара, 7 — кабира, сўнг бегона¹. Ушбу саноқ аввалгиси «ота», сўнгига «кабира» қўшилиб етти бўғим ҳосил қилинмоқда. Ушбу насл-насаб тизимига «Алпомиш»да келган беш авлод исмини қўйиб чиқилса, вазиятга янада аниқлик киради (2-жадвал).

2-жадвал

Авлодлар шажараси

Т/р	Авлодлар атамаси	«Алпомиш» шажарасидаги номлар	Изоҳ
1.	Ота	х авлод	Бошловчи
2.	Фарзанд	Довонбий	Алп эмас (суст)
3.	Неvara	Алпинбий	Алп (фаол)
4.	Чевара	Бойбўри/Бойсари	Алп эмас (суст)
5.	Эvara	Алпомиш+Барчин	Алпик муҳри+Алп аёл (фаол)
6.	Дувара	Ёдгор	Алп эмас (суст)
7.	Кабира	х авлод	Якунловчи
8.	Бегона	—	Янги бўғин

¹ Кўпчилик 7-авлодни бегона санайди. Фақат биргина Кўқон атрофида «кабира» дейилишини Муҳаммадали Қўшмоқов хабар берди.

Тошкент шаҳрида чевара ва эvara ўрин алмашиб келади. Хоразм ҳудудида атамаларнинг туркий вариантлари сақланганини кузатамиз. Яъни: 1. Ака, 2. Бола, 3. Оқтиқ, 4. Човлиқ, 5. Ёвлиқ, 6—7. Ётлиқ.

Бухоронинг баъзи туманларида «кабира» (кабара) қўлланилади. Айни пайтда «кабаранг — бегонанг» деб айтилади. Яна айтим бор: «Санга бори болангга тегади, болангга бўлмаса набирангга, абирангга, чеварангга, деварангга, ҳеч бўлмаса бегонангга тегади» (бу гуноҳга нисбатан). Айтувчи Дилором Ҳамроева.

Бизнинг ушбу жадвалда бошловчи (ота)га достондаги Довонбийдан аввал х (номаълум) авлод вакилини қўйиб, Довонбийни иккинчи (фарзанд) бўгин сифатида олишимизнинг асосли сабаблари бор.

Ер юзидаги ҳар бир инсон алалоқибат Киши ва Тиши (Одам Ато ва Момо Ҳаво) шажарасига уланади. Одам насли курраи заминда яшар экан, бу тириклик занжири давом этади. Айни ҳолат Довонбийгача бошловчининг, Ёдгордан сўнг давомчининг борлигини англатиб туради. Қолаверса, достон нафақат бир оила, балки бутун халқ — этнос ҳаётининг тимсоллардаги ифодаси. Бу ўринда узилиш бўлиши мумкин эмас.

Синчиклаб таҳлил этилса, шажарада акс этган ботиний мазмун биз ўйлагандан ҳам теранроқ. Томчида уммон хоссалари мужассам бўлганидек, қисм бутун моҳиятини, яшаш тарзи қонуниятларини кўрсатади. Жадвал тартиби, изоҳи ва бўгин (учлик)ларда келган авлодлар номидаги сифатларга диққат қилинса, қуйдагилар англашилади.

Биринчи бўгин: Довонбий — ёлғиз, алп эмас, суст. Алпинбий — ёлғиз, лекин алп, фаол. Бойбўри/Бойсарри — алп эмас, суст, аммо жуфт.

Биринчи бўгинда **икки ёлғиз** ва **бир жуфтлик** (1+1) —2), **икки суст** ва **бир фаол** (1+1) —1), **икки алп эмас** ва **бир алп** (1+1)—1) ҳолати бор.

Иккинчи бўгин: Бойбўри/Бойсарри — алп эмас, суст, жуфт. Алпомиш + Барчин алп, фаол, жуфт, Ёдгор — алп эмас суст, ёлғиз.

Иккинчи бўгинда **икки жуфтлик** ва **бир ёлғиз** (2+2) — 1 **икки суст** ва **бир фаол** (1+1) — 1, **икки алп эмас** ва **бир алп** (1+1) — 1 кўриниш мавжуд.

Бўгинлардаги натижа солиштириб чиқилса, улар ўртасидаги фарқ ёлғиз ва жуфтликлар орасида намоён бўлади.

Яъни, дастлабки бўгин: (1+1)—2.

Кейинги бўгин: (2+2)—1.

Туб асосда ҳамиша ёлғиз (бирлик) сабаб, сабабчидир.

Жуфтлик (иккилик) оқибат натижа ҳисобланади.

Эпос сабабнинг оқибатини ҳикоя қилади. Бойбўри / Бойсари, Алпомиш / Барчин жуфтлиги — (иккилиги) Довонбий, Алпинбий (бирлиги, ёлғизлиги)нинг ҳосиласи, натижасидир. Эпоснинг жуфтлик ҳаётини бадиий акс эттириши шундан.

Бўғимлардаги авлодлар (этнос) қувватининг **суст**, **фаоллик** нисбати қуйидагича: **суст-фаол-суст**. Нега? Ойдинлик киритамиз:

Суст авлод вакили (Довонбий) **фаол** алпни берди (Алпинбий). Алпинбайдан эса **суст**, аммо **жуфтлик** (**иккилик**) — Бойбўри / Бойсари вужудга келди. Улар **бир кутбли** бўлганликларидан ажралди. Айна пайтда ҳар бир кутб, ўзаро тортишувчи **фаол Алп жуфтлиги** (**иккилигини**) пайдо қилди. Ушбу тортишувчи **фаол кутблар** — Алпомиш ва **Барчин** яхлитлигидан этнос қуввати қайта бирлашди. Бу қувват этнос камолига сарфланди. Улардан кейинги авлод — Ёдгорга бориб қувват **суст** кўриниш олди.

Этноснинг эпосдаги **суст** авлод вакиллари — Довонбий, Бойбўри/Бойсари, Ёдгорлар ўзаро муқоёса этилса, Бойбўри/Бойсари авлоди **жуфтлиги** билан афзал бўлиб чиқади. Лекин бу жуфтликнинг айби **бир кутблигида** (худди мусбат — мусбат, манфий — манфий кутблардек). Табиатда бир кутбли қувватлар ўзаро келишмайди. Бойбўри ва Бойсарининг манфаатлари, интилишлари «бир қозонда қайнамади». Шу сабабли этнос иккига ажралди.

Фаол авлодлар — Алпинбий ва Алпомиш + Барчинлар ўртасида ҳам кескин фарқ бор. **Алпинбийнинг ёлғизлиги** унинг салтанати — давлати толеи, тақдиридаги кемтикликдан нишона. Алпинбий даврида мамлакат фуқаролари — этнос, алпга муносиб эмас эди. Улар алпни қўллаб-қувватлаш даражасида фаоллаша олмади. **Ёлғиз алпнинг фаоллиги суст оммани жонлангиролмади**. Алпомиш аксинча Барчин, Қултой, Қоражон, Бойчиборга суянди. **Асосий куч** — Алпомиш ва **Барчин бирлигида**, бу кутбларнинг қовушганида.

Алпинбий даврида халқ моддий жиҳатдан тўқис яшаган бўлса-да, маънавий жабҳада оқсаш кучли эди. Бунинг оқибатида қадриятлар оёқ ости бўлди. Бойбўри, Бойсарига бўлиниш арафасида турган жамият мерос ўтди. Бойбўри ва Бойсарининг фарзандсизлиги (сиёсий уқувсизлиги), ҳақоратланиши (қонунларнинг бузилиши) ана шу таназзул иситмасидан дарак эди.

Бийлар Яратгандан фарзанд тилашди (чора-тадбир излаш, жамиятни янгилашга интилиш). Уларнинг сушт авлодлар орасида афзаллиги — жуфтлиги (иккилиги) ана шу интилишларида, алп авлодни пайдо қилишганида. Лекин сустликлари ўз миссияларини фақат фарзандларни дунёга келтириш билан чегаралаб олганликларида. Аниқроғи, уларнинг — бу авлод мансуб этноснинг қуввати шу даражагагина етди.

Бойбўри/Бойсари авлоди Алпомиш + Барчин авлодига «**жуфт**» эканлиги билан яқин. **Алп эмаслиги, сустликлари** билан қарама-қарши кутбда туради. Алпомиш даврида моддийлик ва маънавият йўли босқичма-босқич пишиб етилди, уйғунлашди. Этнос қийинчиликларда товланиб охир-оқибат камолот манзилига чиқди.

Жисмоний куч нисбатан эрта ҳосил беради, моддий неъматлар ҳам (Алпомиш алпликнинг жисмоний қуввати орқали амалга ошиши лозим бўлган юмуш, шартларни, ортиқча тўсиқ, қийинчиликларсиз бажарди, мақсадига эришди. Бу дostonнинг биринчи қисмида акс этган). Лекин маънавиятнинг, руҳий камолотнинг йўли оғир. Бу дostonнинг иккинчи қисмида ўта тимсолий — Алпомишнинг зиндонбанд бўлиши, Ултонтоз даври мисолида тасвирланган (бу хусусда кейинроқ алоҳида тўхталамиз — *Ш.Т.*).

Эпос яхлит олинса **бўғинлар эмас**, бир **бутун бўғимни** қамрайди. Биз бўғимни англаш учун аввал бўғинлар тартибини қараб чиқдик. Навбат — бўғимга.

Эпос ҳисоб-китоби арифметикадаги тўрт амал доирасига сифмайди. Бу ўринда кўнгил тубининг энг олий алгебраси амаллар бажарган.

Достондаги шажарани санокларда қайта ифодалаб қарайлик.

Шажарада саналган бўгин: Довонбий (I) — Алпинбий (II) — Бойбўри/Бойсари (III).

Эпосда фаолият кўрсатган бўгин: Бойбўри/Бойсари (I) — Алпомиш + Барчин (II) — Ёдгор (III).

Келтирилган бўгинларни яхлит бўғим тизимига сола-миз: Довонбий (I) — Алпинбий (II) — Бойбўри/Бойсари (III) — Алпомиш + Барчин (IV) — Ёдгор (V).

Арифметик ҳисобда бир бўгин учлигига иккинчи бўгин (учлик) қўшилса, олтилик натижа чиқади. Лекин бу ўринда беш авлод турибди. Сабаб нимада?

Эпосда Бойбўри ва Бойсари биринчи бўгин якунловчиси ва иккинчи бўгин бошловчиси сифатида талқин этилган (бу хусусда юқорида қайд этилган — *Ш.Т.*). Ўз-ўзидан икки бўгин яхлит бир бўғим тизимига тушганда улар бир авлод вакили сифатида ўрин эгаллайди. Натижада, олтилик бешлик ҳолига келади. Бу эса халқнинг «беш авлод» тушунчасига айнан уйғун.

Маълум бўлмоқдаки, бир бўгин **уч авлодни**; авлодаждодлар ўзаги **беш авлодни**; бир бўғим насл-насаб **етти авлод** тизимини ташкил этмоқда. Бўғим ичида дастлабки **бўгин** суст (1 + 1) — 2, иккинчи бўгин (2 + 2) — 1 **фаол**. Жуфтлик, устувор — жуфт турган фаол бўгин айна пайтда бутун бўғимни фаоллаштириб юқори даражага олиб чиқмоқда.

Достонда **бир бўғим** ҳаёти бор. **Бўгин** ва **авлодлар** ҳолати ойдин. Унда **алплик**, **фаол** ва **сустлик**, **жуфт-тоқлик** аниқ. Бу белги, сифатлар тартибида (алплик ва суст-фаоллик) бир авлод ўтиб келиши ҳам маълум. Ана шу ички қонуният (бўғимдаги суст-фаол-суст) формуласи бўғимлар тартибида ҳам амал қилиши мумкинми? Ушбу савол алплик бир авлод оша узлуксиз давом этадими деб қўйилган масалага ҳам аниқлик киритади.

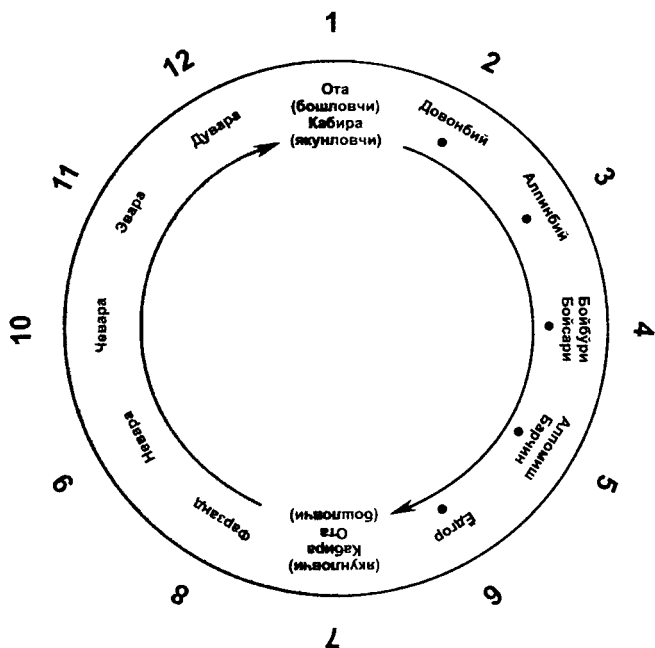
Саволлар жавоби биз юқорида тадқиқ этган учлик бўгин, беш авлодлар таркиби бўйсунган қонуният ичида турибди.

Авлод, **бўгин** ва **бўғим**лардаги алмашинув тартиби (**алплик/алп эмаслик, фаоллик ва сустлик**) жамики тириклик, бутун борлиқнинг яшаш тарзи; кун-тун, ёз-қиш, иссиқ-совуқ, юракнинг уриб, тин олиши, одам хромосомаларининг бир гал доминанта, бир навбат пассив ҳолатда алмашинуви каби умумқонуниятларга бўйсунди. Зеро, авлодлар алмашинуви ҳам борлиқдаги тирик жараённинг ажралмас бир қисми ва шу борлиқ қонуниятлари ўзанида воқе. Тартиб хусусийдан умумийга, умумийдан хусусийга келади. Фаол ва суст даврнинг ҳар бир индивид ҳаёти давомида ҳам алмашилиб туришини дoston Алпомиш тақдири мисолида аниқ кўрсатган; Барчиндан мактуб келганида Алпомиш ҳаракатсиз ўтиради. Култойнинг дўқ-пўписасидан чўчиб изига қайтади. Қалдирғоч сабаб йўлга тушади. Бу давр Алпомиш ҳаётининг суст бўғини эди. Барчин учун кураш бошланди. Алпомиш фаол ҳолатга ўтди. Алпомиш иккинчи бор Кашалга бориб яна суст даврга кирди — зиндонга тушди. Орадан етти йил ўтиб юртига қайтгач қуввати яна фаол кучга айланди. Қизиғи шундаки, қаҳрамон суст ҳолатдалиқ вақти унинг рақиблари фаол бўлишади ва аксинча қаҳрамоннинг фаоллашуви уларнинг қувватини кесади. Айни жараённи Барчин мисолида ҳам кузатиш мумкин.

Умумийликнинг **дастлабки бўғини** (уч авлод) ва **беш авлод** тартиби **бўғим (еттиликлар)** тизимида ҳам ўз ҳукмини ўтказади. Бўғин ичидаги суст-фаол-сустлик қонунияти бўғим (еттилик) тизимига ҳам тегишли. Яъни, фаол еттилик (бўғим)нинг аввали ва сўнги суст бўғимлар занжирида туради: **суст бўғим (еттилик) — фаол бўғим (еттилик) — суст бўғим (еттилик)**.

Алпомиш айнан фаол бўғим вакили. Алпликнинг узлуксиз келмаслиги ушбу қонуниятга кўра маълум бўлмоқда.

Етти авлод — бир бўғимнинг фаол ҳолати навбатдаги етти бўғим суст ҳолат билан алмашинуви — иккилик бирикувида **ягона бир ҳалқани** ташкил этади. Ушбу ҳаракатни шартли равишда қуйидаги доирада акс эттириш мумкин (2-чизма).

2-чизма.

Доирада акс этган ҳолат аниқ кўрсатиб турибдики, шажарадаги **бошловчи** (ота) иккинчи бўғимнинг **якунловчиси** бўлиб келмоқда. Бизнинг еттиликдаги ота ўрнига Довонбийни қўймаганимиз шу жиҳатдан ҳам ўзини оқлайди. Эпосда «беш авлод» номма-ном саналиши ҳам ушбу қонуниятда изоҳини олади. Лекин достонда бошловчи (ота) ва якунловчи (кабира — бегона)лар тилга олинмаган бўлса-да, унда бир бўғим — еттилик шажара ҳаёти асос сифатида қаралганлигини мантиқан илғаш қийин эмас. Аксинча, бу кўриниш шажарага аниқ бир хусусий ҳолат эмас, универсал формула шаклини беради.

Бўғимлар тизимининг яхлит бир ҳалқаси биз юқорида қўйган бир қатор саволларга ҳам аниқлик кирилади, бўғимлар аро авлодлар ўрни мавқеини теранроқ англашимизга имкон яратади.

1. Ҳар бир бўғим бошловчиси айна пайтда иккинчи бўғимнинг яқунловчиси ҳисобланади. Бу ўринда ҳам бўғимни ташкил этувчи бўғин учликларда кўрилган вазият такрорланади. Жўн тушунтирилса, санокдаги олти ($3+3=6$) беш сонига келганидек, етти + етти ўн тўрт эмас ўн иккига айланади.

2. Ҳалқадаги икки бўғимнинг бири суст, иккинчиси фаол.

3. Ҳар бир бўғим асосини бешлик авлод ташкил этади (яъни, 2, 3, 4, 5, 6 шартли рақамдаги авлодлар). Ушбу авлодлар тақдири, аъмоли, қилган ишлари, орзу-интилишларининг махражи ҳар бир бўғим яқунловчиси ва бошловчиси тақдирини белгилайди. Ўз навбатида бошловчи (ташувчи) тақдири келаётган бўғим тақдирида ҳал қилувчи роль ўйнайди. Шу билан бирга табиатнинг туғилиш, ўсиш, улғайиш, камол топиш ва қартайиб, қайта куч йиғиш палласига ўтиши ва йиғилган қувватни бунёдкорлик йўлида сарфлаш даври қонуниятлари ҳалқани ўз ўзанида ҳаракатлантиради. Бу ўринда қартайган бўғим захираси навбатдаги бўғим тақдирида муҳим аҳамиятга эга. Халқимиз тарихидаги Ануштегин асос солган Хоразмшоҳлар сулоласи ва бу шажаранинг сўнгги — еттинчи вакили Жалолоддин Мангуберди тақдири айна ҳолатга ёрқин мисол бўла олади. Хоразмшоҳлар сулоласи: Ануштегин (1) — Отсиз (2) — Эр Арслон (3) — Маҳмуд султон (4) — Текеш (5) — Алоуддин Муҳаммад (6) — Жалолоддин (7).

Жалолоддин қанчалик таланти саркарда бўлмасин, Хоразмшоҳлар давлатини ўз қўлида сақлаб қола билмади. Янада аниқроқ айтилса, фаол даврини яшаб ўтаётган бўғимнинг сўнгги суст ҳолатига кираётган авлодлар бўғимининг бошловчиси бўлиш Жалолоддин чекига тушди. Аслида, Ануштегин сулоласи — бўғимининг гуноҳлари савобидан ортиқ келиб Жалолод-

динга Чингизхон устидан голиб келишига имкон бермади. Энг асосийси, Жалолиддин сўнгги вакили бўлган сулола — бўғим сарф этган куч-қувватни қайта йиғиш учун «дам» олишга маҳкум эди. Бу вазият эса бўғимлар алмашинуви табиий равишда авлодларнинг куч йиғиши ва кучини сарфлаш (моддий, жисмоний, маънавий) ҳисобига тўғри келишини кўрсатмоқда (кучни ким қандай сарфлайди, бу алоҳида масала).

Нақл

Бобом айтарди. Аввал замонларда одамлар кўп хурсанд бўлиб, қоринлари тўқ, тўкинлик бўлса, ўтириб йиғлашар экан. «Эй худо, бу хурсандчилик, тўкинлик, тўқликни хафачилик, очлик, йўқчиликда хор этма».

Табиат ва жамият даврийлигида уйғунлик бор. Этноснинг ҳам кунни, туни, ёзи, қиши, юқорилаши, қуйи тушиши, жўшқинлиги, тин олиши бор. Этнос «тўқ»лигида «оч»лигини ёддан чиқармаслиги, қувватга энганда шукронасини унутмаслиги шарт.

Авлод, бўғин, бешлик, бўғимларнинг маънавияти, имон-эътиқоди этнос тақдирида бош омил ҳисобланади.

4. Ҳар бир бўғим (суст, фаоллигидан қатъи назар)нинг яшаш тарзида ҳам ички, «фаол ва сустлик» қонунияти амал қилади. Ҳалқдаги фаол бўғимнинг ичидаги фаоллик учинчи ва бешинчи авлодлар чекига тушмоқда. Бўғимнинг 2-, 4-, 6-шартли рақамли авлодлари эса суст. Ҳалқанинг суст томонида эса вазият аксинча. Мантиқ куч йиғётган бўғимдаги 9-, 11-авлодлар суст, 8-, 10-, 12-авлодлар фаол бўлишини талаб этади.

Ҳалқдаги 1- ва 7- авлодлар эса бир пайтнинг ўзида ҳам бошловчи, ҳам якунловчи вазифа(миссия)ни бажаришади.

Аслида бошловчи ва якунловчилар бўғимдаги фаоллик ва сустликнинг «**хамиртуруши**» ҳисобланади. Лекин уларни тўлиқ фаол ёки суст деб бўлмайди, чунки

достон мезонлари билан ёндашилса, чинакам алплик талабларига жавоб бера олмайди. Ҳатто, еттинчи авлод бўлган Жалолиддин каби талантли саркарда ҳам салтанатни тутиб қолмади, ўз сулоласини тузиш имконини топмади. Биринчи ва еттинчи авлод вакиллари салтанат тузилишига ва нурашига тақдирдош шахслардир. Уларнинг фаолиятини умумий тарзда **суст-фаол** ва **фаол-суст** шаклда ифодалаш мумкин. Бу ўринда фаол бўғин бошловчиси — суст-фаол, сусткаш бўғим бошловчиси эса фаол-суст мақомига эга. Чунки улар бир пайтнинг ўзида бир бўғим якунловчиси ҳамдир. Ким қайси бўғимни якунласа, ўша сифатда фаолият бошлаб, навбатдаги бўғимга хос сифатда ҳаётини якунлайди. Жалолиддин фаол-суст эди ва унинг тақдири, ҳаёт йўли фаол-суст авлод учун типик мисолдир. Алпомиш бўғимини бошлаб берган «ота» эса суст-фаол шахс эди.

5. Бўғимда фаоллик ва сустликнинг ҳам энг аниқ намоён бўлган нуқталари бор. Бу ҳалқанинг фаол қисмида 5-авлод, суст томонида эса 11-авлод.

Алпомиш — айнан фаолликнинг бешинчи авлод вакили.

6. Фаоллик ва сусткашликнинг белги-хусусиятлари бир пайтнинг ўзида **барча босқичдаги авлод, бўғин, бўғимга бирдек хосдир**. «Алпомиш»даги Бойбўри ва Бойсарни образлари, тақдири ҳалқа бўғим, бўғин ва авлодлардаги сустликнинг, Алпомиш ва Барчин образлари фаолликнинг мавжуд босқичларининг бадиий тимсолларидир. Шу билан бирга, Бойсун-Кўнғирот этноси ва қалмоқ этносининг суст ва фаоллик даврларида ҳам айна тимсолий ифода акс этган.

Далил:

«... дарахтлар қишда япроқ ёзиб, мева бермаса, уларни меҳнат қилмаяпти, дема. Улар ҳамма вақт ишлайдилар. Бироқ қиш йиғиш, ёз эса сарфлаш пайтидир. Ҳамма харжланганни кўради, тўпланганни эмас. Чунончи, бир одам зиёфат бериб, сарф-харажат қилса, қолганлар буни

кўради. Лекин шу зиёфат учун оз-оздан йиққанини ҳеч ким пайқаманган. Асос бўлган нарса тўпланган(кирим)-дир. Сарфланган (чиқим) тўпланган(кирим)дан майдонга келади...» (Жалолiddин Румий. «Ичингдаги ичингда-дур»).

Этноснинг фаоллашуви ҳам — **чиқим**, суслик даври эса — **кирим**. Бу ўринда «яхши, ёмон» деган ҳукмларга ўрин йўқ.

Тун — зулумот, зулмат ҳудуди эмас. Тун тин олиш, куч йиғишга имконият. Енгилиш, таназзул бу — фожиа эмас, қайта қувватга киришга шарт-шароит. Ҳар иккисида ҳам сабоқ бор. Эпос — этноснинг ана шундай сабоғи.

Алпомиш ва Барчин этнос қувватини сарфлашди. Шу сабаб Ёдгор алп эмас — султ авлод.

Ёдгор фақат Ёдгор бўлиб қолса, этнос қайта қувват йиға олмай, йўқ бўлиб кетиши ҳам мумкин.

Эпоснинг вазифа(миссия)си, эпосдан мақсад ҳам ана шу шонли тарихни — хотирани, Эл ёдини авлодларга эслатиш, уларни ҳушёр торттиришдир.

Эпос ижодкори — султ авлод. Фаол авлод фаолият кўрсатади. Султ авлод уни хотирлаб янги бўғин, бўғимлар кўнглида қайта уйғотади.

Ёдгорлар ёдгорлик кўйишади.

Еттилик бўғимлар ҳалқасида бир султ, бир фаолик узлуксиз давом этади, деб ҳукм чиқариш ҳам хато фикрдир. Биз бу қолипда ўйласак ҳаётни оддий арифметик амаллар меъёрига солиб кўямиз. Кейинги босқичларда эпос бизга берган «султ-фаол-султ» формуласи янада мураккаб кўринишлар олади. Ҳар бир этнос пешонасига берилган Амир Темур, Искандар, Чингизхон каби тарихий шахсларнинг бир неча юз йилликлар ўтиб, тарих саҳнасига чиқиши фикримиз далилидир. Алпомиш эса ана шундай буюк саркардаларнинг тимсолий образи, бадиий талқинидир.

Бошлама сабоғи

«Алпомиш» достони бошламаси ва ундаги шажарага сингдирилган тимсоллар талқини англатмоқдаки, халқнинг кўнгил туби жузый ақл қобигини ёриб, куллий ақлга буйлашади. Табиат, жамият, инсон рухияти иқлимларига бирдек амал қилувчи азал-абад, коинот миқёсидаги қонуниятлар мағзини англаб, уни ўта содда, қуйма шаклда умуминсониятта хос тафаккур призмасидан ўтказиб, универсал тимсолларда ифодалаб беради.

Бизнинг бошламадаги ўн тўрт мотивни бир-бир санаб, уларнинг қаршисига эзотерик белги-тимсолларни қўйиб чиқишимиздан кўзланган бир мақсад ҳам эпос асосидаги билимнинг умуминсоний космик билимларга чамбарчас боғлиқ эканлигини таъкидлаш, уларни эпос мукамал, бадиий сўзда ифодалаб, авлоддан-авлодга етказиб бераётганлигини кўрсатишдан иборатдир.

Достон куйланган, тингланган, эндиликда ўқилмоқда, талқин этилмоқда.

Эҳтимол, барча куйловчи, тингловчи, ўқувчи бу тимсоллар маъно-мазмунини бирдек идрок этиб, англаб етмас. Лекин барча куйловчи, тингловчи, ўқувчининг кўнгли бу билимларга бегона эмаслигини аниқ сезади.

Авлодлар шажарасидаги **бўгин**, **бўғим**, **ҳалқаларнинг** спирал ҳаракатидаги фаол, суствлик, даврийлик ва унинг айланиш қонунияти аслида ҳар бир киши, оиладан бошлаб авлодлар, уруғ, қабила, қавм, миллат ва этносга бирдек амал қилади.

Этнос йиғинади, даврлар ўтади, Алпомишлар туғилади.

Оққан дарё оқмасдан қолмайди.

Эпос бошламаси шундай сабоқ беради.

2. ТАҚДИР ЁЗИҒИ

Одамлар айтади: «тақдир экан». Бир гап билан масала ҳал, қопқоқ гўё беркилади. Тақдир шунчаки бўлмайди. Яратган тақдирни биз айтгандай жўн белгилаб

қўймайди. Бу ерда ҳам «ўн саккиз минг оламни» бирдек жиловлаган азал-абад қонуният ҳукми юради.

Ҳақимлар дунёни шатранжга менгзашади. Қиёсга таянсақ, этнослар шатранж доналари. Шатранжнинг қонун-қоидалари қатъий, олтмиш тўрт оқ-қора катакда оқ-қора ҳарифлар курашади. Доналарнинг ўрни алмашинади, бири иккинчисини маҳв этади. Кимдир ютади, бошқаси мағлуб бўлади...

Коса даврон айланади.

«Қочган ҳам, қувган ҳам худо, дейди».

Ғолиб ҳам, мағлуб ҳам тақдирини тадбирига чўтлаб хулосалар чиқаради.

Хулоса, натижаларнинг тури кўп. Эпоснинг ҳам шу қаторда ўрни бор. Хусусан, фольклоршунослик «қаҳрамонлик достони» деб исм қўйган эпос этнос тақдирига боғлиқ.

Эпосдан этносни танийсан. Чунки этнос қандай бўлса, эпос ҳам шундай тўрайди. «Бўрк бошга муносиб».

Тақдирдан қочиб қутулиб бўлмайди, дейдилар. Аслида халқнинг ўзи шу ўзанга тушади. Халқ эпос тўқир экан, ушбу ҳақиқатни яна бир бор тасдиқлайди. Эпос сюжети халқнинг кўнгил мулкида пишиб етилади. Тилга кўчади. Бу ерда ҳукмбардор — халқнинг руҳи. «Алпомиш» бунинг тасдиғи.

Достонда Бойсун-Қўнғиротнинг таназзул даври тасвирланмаган. Бошлама шажарасидаги «Довонбий — Алпинбий — Бойбўри/Бойсари» саноғида ишоратлар бор. Бу — табиий. Чунки достон Бойсун-Қўнғиротнинг таназзулдан чиқиш, юксалиш даврини куйлаган. Таназзулга эниш кунларини эмас. Шу сабаб «Алпомиш»да бунёдкор бўғимнинг илк бўғинида таназзул оқибати, иккинчи бўғинда «кўтарилиш» акс этган. Бойсун-Қўнғиротга қарама-қарши кутбда эса, аксинча, илк бўғим фаол, иккинчи бўғим суст ва таназзул бутун бўй-бас-ти билан ушбу бўғим ҳаёти мисолида кўз ўнгимизда тикланади. Достондаги ҳар бир образ этносининг маълум ижтимоий табақа ёки бирор гуруҳининг рамзи

сифатида қад ростлаб, уларнинг интилишлари, фикр-ўйлари, тақдирини ҳам ифодалайди.

Алпомиш — бузилган юртни тузувчи шахс тимсоли. Бу хил тузувчи-бунёдкор шахсларда бутун халқ (бўғим) қуввати жамланади. Халқнинг аъмоли юртнинг тузилишига асос бўлса, Алпомиш каби шахслар туғилади. Бу ҳолатга қарама-қарши ўлароқ, этнос манглайига таназзул тамғаси тушса, халқнинг бунёдкорлик қуввати бўлинади. Достондаги айни кўриниш ахборотини бўғин (учлик) мисолида дастлаб Бойбўри — Бойсари тақдирида, сўнгра бадий тасвирини бўғим (еттилик) кўламида — Кашал подшоси Тойчихон ва тўқсон алп тимсолида кўрамыз.

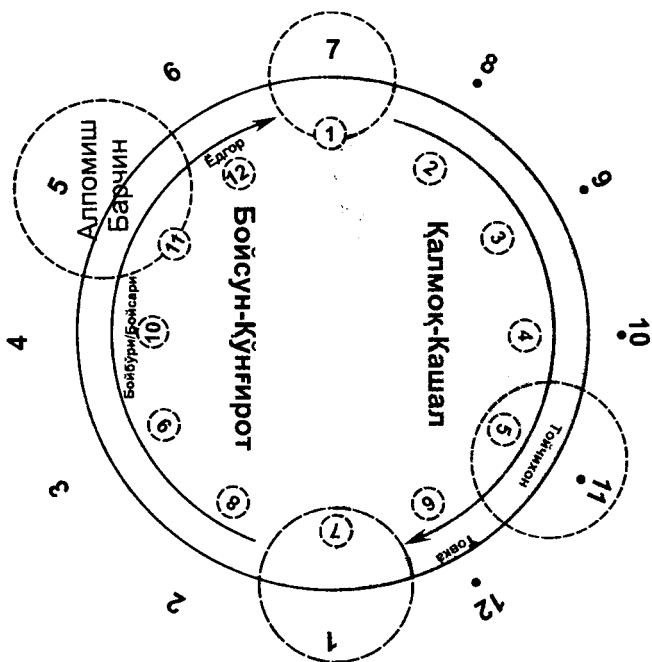
Бойсун-Қўнғирот таназзулга юз тутганида, Кашал гуллаб яшнарди. Бойсарининг акасида аразлаб, ўн минг уйли эл билан Кашалга кўчиб келиши Бойсун-Қўнғирот таназзулининг энг қуйи, Кашал этноси ривожининг эса энг юқори кўрсаткичи эди. Шу нуқтадан бошлаб чархнинг Бойсун-Қўнғирот қисми тепага кўтарилди. Кашал бўлаги қуйига инади (3-чизма).

Алпомиш Барчин талабида Кашалга борган вақти эса Тойчихон мамлакатада таназзул бухрони авж нуқтасига яқин келган эди.

Таназзулнинг чеки

Ҳар доим этнос таназзулга келган даврда ҳокимият бошида турган шахс етовда қолади. Мамлакат жилови бир неча киши қўлига ўтади. Подшоликда расмий ва норасмий кучнинг сўзи баробар юради. Кўп ҳолларда норасмий кучнинг сўзи босим келади. Ўтган салтанатлар тарихида мисоллар талай: Муҳаммад Хоразмшоҳ — Туркон хотун, Халил султон — Шодимулк...

Таназзулни тутиб бўлмайди. Уни бир киши, бир авлод ҳосил қилмайди. Аксинча, бир неча авлодлар аъмоли туғдиради (суст-фаол-суст, бўғин бўғимларнинг даврий алмашинуви) — этноснинг гуноҳу савобига, кармасига қараб юзага чиқади.

3-чизма.

Достоннинг қуйидаги ўринларига эътибор берайлик. Унда Кашал мамлакатининг қартайган қуввати қандай бўлингани, Тойчихон билан баробар кимларнинг сўзи амалда юргани маълум бўлади. «Тойчи вилоятида, қалмоқ музофотида бир **Сурхайил деган кампир бор эди. Жуда ҳаддили зўр кампир эди, бу кампирнинг етти ўғли бор эди, еттови ҳам номдор эди.** Каттасини Кўкалдош дер эди, ундан кичкинасини Кўкаман дер эди, Кўкқашқа дер эди, Бойқашқа дер эди, Тойқашқа дер эди, Кўшқулоқ (дер эди), Кенжатоини Қоражон дер эди. Шу еттовига **тир қилгани, Қалмоқшоҳ ҳар мамлакатлардан алпларни олиб келиб, тўқсон алп қилиб, Кашал ғоридан жой бериб, буларни тўқайис-**

тонда боқиб ётар эди. Ул алплар қандай алп: ёйан-доз, мерган алп, ҳар қайсиси тўқсон ботмон темирдан совут кийган, ҳар куни тўқсон ширбознинг этини таътил қилган, бош-бошига ҳар қайсиси подшоликдан ҳар ойда беш юз сўм моюни олган хўб бирланчи зўр паҳлавондир. Бул алпларнинг ҳар қайсисининг подшоликдан қирқ қиз хизматкори бор...» Яна ҳар бирига ўн учтадан маҳрам берилган. Хусусан, Сурхайил кампирнинг Бойсарибий уйига кетаётганида, Қоражон кўнглидан ўтган гаплар вазиятга янада ойдинлик киритади: «Қоражон кўриб: «Бу энаси қурғур нимага бораётир экан. Бу Чилбир чўлига борар, бизларни орқа қилиб (етти ака-ука алп назарда тутуляпти — Ш.Т.) баланд-паст гапирар, бойларнинг кўнглига озор қилар. Буни қайтариб юборайин. Бу имон-сизларга бойларнинг мазгилида нима бор, булардан яхши гап чиқами, бир кўнгли қоралик орттирар, ўғилларидан гап қочган-да, деб Қалмоқшоҳ ўпкалаб юрар, бу баччағарлар зўрлигига ишониб (яна ака-ука алплар назарда тутилмоқда — Ш.Т.) мени ҳукмимни ҳам бузди деб юрар, нима бўлса, қайтариб юборайин», — деб ўйлайди.

Кўриниб турибдики, Тойчихон мамлакатнинг расман ҳукмдори бўлса-да, амалдаги куч тўқсон алп томонида. Тўқсон алпнинг ўдағаси етти ака-ука алп ва уларни орқа қилиб «қонундан ташқари» турган Сурхайил кампирнинг ҳам сўзи — ўктам.

Қалмоқ мамлакатада кучларнинг бўлингани Барчин учун бўлган кураш — тўрт шартнинг бажарилиш жараёнида рўй-рост юз кўрсатди. Пойгада Бойсун-Кўнғирот билан Кашалнинг қуввати синовдан ўтади. Аввало, пойгада Қоражон Алпомиш тараф, қолган алплар ўз бошига, Тойчихон номидан уч от қатнашади. Сиртдан қаралса, қалмоқлар ўз-ўзлари билан талашиб-тортишаётгандай таассурот қолади. Айни шу нуқтада таназзулни бошидан кечираётган этнос ва бу этноснинг таназзул чекига тушган авлоди тақдири, уларнинг турли тоифа ва социал гуруҳларнинг руҳий-сиёсий ҳолатлари, миссия-вазифалари аниқлашади.

Эпосда бу жараён Кашал этносининг қуйидаги типлари орқали берилган.

I) а. Тойчихон. б. Сурхайил кампир. в. Кўкалдош; г. Тўқсон алп.

II) а. Қоражон. б. Товка ойим.

Биринчи гуруҳ Кашал этноси вакиллари Алпомишга қарши курашиб, ўз давлати мавқеини тикламоқчи бўлишади. Иккинчи гуруҳ эса Алпомишга ёрдам бериб, этносга хизмат қилишни афзал билишади.

Юксалиш босқичига чиққан Бойсун-Кўнғиротда ҳам типлар иккига ажралган:

1. Алпомиш, Барчин, Қултой, Қалдирғоч.

2. Ултонтоз, Бойбўри, Бойсари.

Бу ўринда биринчи гуруҳ — этнос юксалишига камарбаста типлар. Иккинчи гуруҳ манфаатлари эса қарама-қарши ҳаракат сифатида намоён.

Ушбу мураккаб жараёнда Бойсун-Кўнғирот ва Кашал этносларининг салтанат қувватини тенг деб олинса ва уларни қуйидаги: сиёсий, жисмоний, руҳий, ақлий қувват мезонларига кўра қандай шахсларда жамланганлиги, ҳар бир мезон учун 100% нисбатда олиниб қараб чиқилса, мавжуд ҳолатга янада аниқлик киради. (Фоизлар нисбати ҳар бир қаҳрамоннинг дoston тасвирлаган воқеликдаги ўрни, хатти-ҳаракати, вазифа-миссиясига қараб олинди).

3-жадвалдаги ҳар бир образнинг қувватини умумлаштирадиган ушбу натижага эга бўламиз (32-бетга қаранг):

Бойсун-Кўнғирот		Кашал	
Алпомиш	240%	Қоражон	100%
Барчин	50%	Кўкалдош	85%
Қултой	50%	Тойчихон	70%
Ултонтоз	40%	Сурхайил	70%
Қалдирғоч	20%	Товка	40%
Бойбўри	10%	Алплар	35%

Қувват мезонлари кўрсаткичи

Қувват/ этнос	Сиёсий қувват	Жисмоний қувват	Руҳий қувват	Ақлий қувват
Бойсун- Кўнғирот- да	Алпомиш 60%	Алпомиш 80%	Алпомиш 50%	Алпомиш 50%
	Барчин 10%	Барчин 20%	Барчин 10%	Барчин 10%
	Бойбўри 10%	—	—	—
	—	—	Култой 20%	Култой 20%
	Ултонтоз 20%	—	Ултонтоз 10%	Ултонтоз 10%
—	—	Қалдирғоч 10%	Қалдирғоч 10%	
Кашалда	Тойчихон 30%	Тойчихон 10%	Тойчихон 10%	Тойчихон 20%
	Кўкалдош 25%	Кўкалдош 40%	Кўкалдош 10%	Кўкалдош 20%
	Қоражон 10%	Қоражон 20%	Қоражон 40%	Қоражон 30%
	Сурхайил 10%	—	Сурхайил 30%	Сурхайил 30%
	Товка 10%	Товка 10%	Товка 10%	Товка 10%
	Алплар 15%	Алплар 20%	—	—

Ушбу натижани шарҳлаб чиқсак, тўрт мезоннинг умумий миқдори 400% га тенг. Бойсун-Кўнғиротда асосий қувватнинг ярмидан ортиғи Алпомиш ҳиссасига тўғри келмоқда (240%). Жами қувватнинг 110% эса алпга ёрлашувчи кучларга тегишли. Қарама-қарши томон 50% қувватга эга.

Кашалдаги ҳолат: Алпомишга қарши қутб кучлари ўзаро бириккан эмас ва кескин ажралиб турувчи шахс йўқ. Қолаверса, Алпомишга хайрихоҳ Қоражоннинг қуввати бошқалардан бирмунча ортиқ (100%). Бу кучга Товка қуввати ҳам қўшилади (40%). Тойчихон ва Сурхайиллар қувват миқдори тенг (70%), Кўкалдошники

уларникидан ортиқроқ (85%), бошқа алплар кучи 35% ни ташкил этмоқда.

Мавжуд вазият таназзул чекига тушган этнослар учун универсал кўриниш, десак адашмаймиз. Этнос ўзининг юксалиш даврида қандай мавқе эгаллашидан қатъи назар, белгиланган умрини яшаб ўтса, янгила-ниш йўлининг муқобил, оғриқларсиз шаклини топа билмаса, «мулким, мулк» — мавқеимни тутиб қола-ман, деб қайсарларча туриб олса, таназзулнинг оғир фожиаларига юзма-юз бўлиши муқаррар. Достон Ка-шалдаги ушбу манзарани батартиб акс эттирган.

Тойчихон Кашалда ўзига мерос қолган улкан сал-танат вориси (династиянинг сўнгги вакили). Тойчихон мамлакати, достон англатишига кўра, федерал-йиғма давлат. Хусусан, алплари ҳар мамлакатдан келтирил-ган эди, дейилиши Тойчихон давлатининг иқтисодий-сиёсий қуввати турли уруғ, қабила бирлашмаларидан ташкил топганлигини билдиради. Бойсари бошлиқ ўн минг уйли Қўнғирот ҳам бунга қўшилган эди.

Алпларнинг Барчин учун курашда бош-бошига даъ-вогар бўлиб чиқишларининг руҳий-социал асоси ҳам ана шу йиғмалик — федераллик оқибатларига боғла-нади.

Тойчихон алп эмас. Чунки у ворис бўлган салтанат қуввати тутаган, ёшини яшаб бўлган. Этнос янги бўғим-га ўтиши шарт.

Тойчихон салтанатида алплар бор. Лекин улар бир бўлганда, уюшгандагина, салтанат учун хизмат қилиш-лари мумкин. Амалда эса тўқсон алп бир-бири билан ичдан келишмайди. Салтанат миқёсидаги бош масала — Барчин ўртага тушганда, бу зиддият янада бўртиб кўрин-ди. Достонда алпларнинг Барчин талабида Бойсарибой олдига келиб, эрта чошгоҳ жавоб оласиз, деб эшитиб, изига қайтганлари тасвирланган сахна бу руҳий ҳолатни борлигича кўрсатган. Алплар қайтаётиб, маслаҳат қилиш-моқда: «Бу тўқсонимиз бир ерда ётсак, тонг отганча мен

оламан, мен оламан, деб тўбалашиб чиқамиз. Бирови, ўнта-ўнта бўп кетайлик, деди. Бирови айтди, бешта-бешта бўп кетамиз. Бирови: учта-учта бўп кетамиз. Бирови, иккита-иккита бўп кетамиз, тонг отганча ҳангама қип ётамиз, деди. Бирови, хўп биласан экан. Битта-битта бўп кетамиз, иккита-иккита бўп кетсак ора очар қиладиган одам йўқ, зўри камзўрни бўғиб ўлдириб қўяди, битта-битта бўп кетамиз, деди. Бу гап ҳаммаларига маъкул тушди». Кўряпмизки, алпларнинг ҳар бири ўз кўмочига кул тортишга тушган. Алп эканликларини, маош бериб уларга ишонган Тойчихонни ҳам тезда унутишган. Тойчихон мамлакатини алпларнинг кучи, довуғи, кўрқуви билан тутиб турибди. Тойчихон буюради, алплар бориб бош кўтарганни селдай ювиб, довулдай совуриб, қуюндай учуриб келади. Алплар — катта жисмоний, ҳарбий куч.

Тойчихон ҳам алпларнинг олдида ожиз. Лекин уларсиз ҳам ҳукми юрмайди. У, аввало, етти ака-ука алпларга таянган. Сўнг етти ака-укадан хавфсираб бошқаларини йиққан. Алпларнинг ҳар бирига айри-айри сиёсат қилиб, хазинадан маош бериб, салтанатини тутиб турибди. Бу қанчалик оғир бўлмасин, ҳолат, иқтисодий, сиёсий, ижтимоий вазият шу ҳосилани туғдирган. Бошқа йўл кўринмайди. Салтанат аъмоли ушбу воқеликни тақозо этган, яна Алпомиш хавфи ҳам Тойчихонга етган. Алплардан фарқли Тойчихон Алпомиш кучини сезган. Лекин алплар бу кучни енга олади, деган юпанч доимо ич-ичида далда бўлиб турган. Достонда Тойчихоннинг Алпомишга бўлган муносабати, сиёсати шундай хулосалар чиқаришга асос беради.

Таназулга юз тутаётган Кашалга қарама-қарши ўлароқ, аллақачон таназул босқичини ўтаб, янгидан қайта туғилаётган Бойсун-Кўнғирот этносида эса вазият энди бошқача. Бу ерда тахт вориси, тўқсон алпга муҳр бўлувчи алпу халқнинг жисмоний ва маънавий қудратини жамлаган шахс битта. Бу — Алпомиш. Алпомишнинг кучу қудрати достонда унинг Ер эҳтиёжи ва илтижоси орқали Кўк иродаси билан туғилиб, ўзида кўк, ер, ер

ости дунёлари қувватини пайванд этганлигида, «ўтда ёнмас, қилич олмас, сувда чўкмас» тимсолий сифатларига эгалигида. Уни Кўк тарафдан Шоҳимардон пири, Ер томондан донишманд Қултой бобоси, Қоражон дўсти қўллаб туради. Алпомиш бу қувватларни жамлаб, Бойсун-Қўнғирот этноси равнақини барқарор этади (жадвал натижалари ҳам бу ҳолатни исботлайди).

Уч оламга пайванд қувват

Алп этноснинг бунёдкорликка инган бўғимида етилади. Бунёдкор бўғим қувватини ўзида жамловчи алпнинг бичими халқнинг «алплик» ҳақидаги тасаввурлар тизимида туради.

Нақл

«Олим бахшидан сўради:

— Бобо, бу дostonларнинг фалсафий асоси нимада?

Бахши:

— «Палсапа асоси» нав ўзи?»

Дostonдаги «алплик тизими» илмий дарсликларда баён этилувчи хулосалардек асарда: «а, б, в...» деб ёзиб қўйилмаган. Тизим сувга аралашган новвотдек дoston воқеалари тасвирига сингишган. Сиртдан қараган киши косадаги сувнинг ширинлигини билмайди.

Алп халқнинг адолат ўрнатувчи ботири, идеал қаҳрамони. Алпнинг сўз таърифини Ҳамид Олимжондан ортиқ тавсифлаш мушкул. Шоир ёзади: «Халқ онгида гўзаллик идеали мардлик, адолат, ҳақиқатнинг ҳокимлиги идеали билан ажралмас боғланган. Одамгарчиликнинг бирор кун қатъий енгажаги халқ онгида шубҳасиз. Бунинг учун эса, қаҳрамон бўлмоқ, мард бўлмоқ ва душман билан олишмоқ лозим.

Адолат ўрнатиш учун ботир бўлиш зарур. Мақсадга етмоқ учун курашмоқ лозим. «Алпомиш»да мардликнинг тарғиб қилиниши ана шундан келиб чиққан.

«Алпомиш» мардлик достонидир. Алпомиш ўлим ўлдирмайдиган одам тўғрисидаги достондир. Шунинг учун халқ ботир Алпомишни ўз хаёлида «ўтга солса куймас, қилич солса ўтмас, милтиқ отган билан ўқи ботмас» қилиб яратган.

Оқ кировка, олтин совит кияман,
Бор кучимни билагимга йиғаман.
Олмос олсам қирмизи қон қуяман,
Ғанимларнинг танасини ўяман,
Қарчиғайман душман бошин қияман.
Эсим олса бўтадайин бўзлайман,
Душман кўрсам кесиб бағрин тузлайман,
Аслим шерман, ўзим йўлбарс излайман».

Ҳамид Олимжон достондаги алп тасвирини териб, бахши-шоирларнинг санъатини олмосдек жилолантириб бизга кўз-кўз қилади. «Шеърый камолот жиҳатидан айрим ўринларда ёзма адабиётдаги баланд шеърларга қараганда ҳам қуйма ва пухта, гўзал парчаларга эга бўлган «Алпомиш» чиройли муболағалар, уста тасвирлар, метафоралар, афоризмлар билан тўладир.

Алпомишнинг:

Тикилсам қурийди дарёнинг гуми,
Наъра тортсам қулар қўрғоннинг тими, —

дегани жуда гўзал муболаға эди. «Алпомиш»да курашга тушган қалмоқ полвонларининг азамати жуда ҳам чиройли муболаға билан берилган:

1. Шомурди шохолаб ҳар ёққа кетган,
Учида сичқонлар болалаб ётган,
Издан тушган пишак олтойда етган —
Шундай қалмоқ қўлин булғаб келади.

2. Оҳ урса оламни бузар товуши,
Тўқсон молнинг терисидан ковуши...
3. Одам тушмас бунинг айтган тилига
Беш юз қулоч арқон етмас белига...
4. Қаҳрланса тошни ёрар қаҳари,
Тўқсон норнинг гўшти бўлмас наҳори,
Ҳар изига кетар анча баҳори,
Шундай қалмоқ келиб кирди майдонга.
5. Тўрт юз тўқсон қулоч қўлда ҳассаси,
Сарҳовуздан катта эди косаси,
Шуни билан ўн саккизта кашаси
Тўқсон қари бўздан бўлган киссаси —
Шундай қалмоқ айланади майдонда.

Достонда Алпомиш чангалласа тоғни талқон қиладди, Алпомиш билан Қоражон учрашиб, бир-бирига мушти текканда тоғ чўққиси қулагандай бўлади деб берилган. Бу Алпомишнинг муболағали тасвири бўлиш баробарида унинг азаматлигини ҳам кўз олдига келтиради. Бу жиҳатдан бу муболағаларнинг хизмати каттадир.

Чўпон Кайқубод ўз дўсти бўлган Алпомишни мақтаганда ёлғиз метафора-истиоралар билан гапирди. Бу метафора-истиоралар ҳам мураккаб, ҳам гўзал, ҳам бир қуйма ҳолга келгандир:

Бошингда пир-пирлар шолдан желагинг,
Қарчиғай чангалли, йўлбарс билагинг,
Майдонга кирганда қоплон юрагинг...

Бу метафоралар азамат, ботир Алпомишни тасвирлаш учун жуда уста тўқилган. Шунингдек, достон жуда гўзал ўхшатишлар билан ҳам тўлгандир. Қуйидаги сатрлар бизнинг кўз ўнгимизда Алпомиш образини бир ҳайкал даражасида мукаммал гавдалантиради:

Жамолинг ўхшайди осмонда ойга,
Қошингни ўхшатдим эгилган ёйга,
Жасадинг ўхшайди бўз қарчиғайга,
Ёнбошлаб ётишинг минг қўйли бойга.
Бойвачча сифатлим, қайдан бўласан».

Достонда Алпомишнинг тавсифдан ортиқ тавсифи, таърифдан зиёд таърифи, тасвирдан улуғ тасвири ҳам бор. Бу, аввало, кураш шартида қалмоқ алпларининг Ҳамид Олимжон келтириб ўтган муболағали таърифи баробарида Алпомишнинг ҳеч бир сифатларсиз майдонга киритилганида намоён. Кураш шартида Алпомиш ва қолган алпларнинг қуввати синовдан ўтади.

Санъатдаги энг катта поэтик санъатлардан бири — нарсанинг нарсага, ҳодисанинг ҳодисага, кишининг ўзига сифатланиши. «Алпомиш — Алпомиш» дейиш. Муболага, сифатлаш, ўхшатишнинг сири, қудрати ҳам шунда. Аслида бу шеърӣ санъатларнинг бари тушунтириш учун хизмат қилади. Алпомиш ақлни лол қолдирувчи, ваҳимаси ваҳимани кўрқитувчи алплардан голиб келди. Муболағали сифатланган полвонларни сифати келтирилмаган паҳлавон енгар экан, унинг кучқудратини тасаввур қилинг. Алпомиш алплигининг таърифдан ортиқ таърифини топган бахшининг санъаткорлиги ҳам ушбу санъатда.

Достондаги бошқа алпларга лозим топилмаган, биз шартли «алплик тизими», деб атаётган тасаввурлар ҳам Алпомишнинг тавсифдан зиёд тавсифидир. Фақат қаҳрамонлик эпосига хос бу тур достонларнинг бел мезонларидан бўлмиш халқнинг «алплик тизими» билан боғлиқ тасаввурларининг қатъий ўлчамлари мавжуд. Аввало, қаҳрамоннинг туғилмасданоқ ҳомий эранлар назарида турганлиги — назаркарда эканлиги (эпоснинг қадимий шаклида алп тўғридан-тўғри илоҳлар фарзанди, деб талқин этилади).

Достонда айтилади: «Қирқ кун ўртадан аниқ вақт ўтди, боз равзадан овоз келди: «Бойбўри, сенга худойим бир ўғил, бир қиз берди, ёлғиз эмас эгиз берди; Бойсари, сенга худойим бир қиз берди, эгиз эмас, ёлғиз берди. Бундан борсанг, фарзандларни кўрсанг, халойиқларни йиғсанг, тўй-тамошалар берсанг, тўйда қаландар бўлиб бориб, болаларнинг отини ўзим кўйиб келаман».

Чинакам алп учун кўйилувчи навбатдаги мезонлар куйидаги тартибда келади:

— бахтли юлдуз остида туғилувчи, бўлажак қахрамоннинг пайдо бўлиши ҳақида душман юрт қоҳинларининг кароматлар айтиши. Уларнинг болани йўқ қилишга уринишлари. «Алпомиш»да «Гўрўғли» эпосида куйланганидек ушбу мотивнинг аниқ тасвири йўқ. Аммо Алпомиш алп аталганида шундай дейилади: «Буни эшитган душманлар: «Бу бола зўр бўпти, назар топибди, буларга ҳеч ким баробар бўлолмайди, етти яшар бола шундай ишни қиладими?» — деб хафа бўлиб ётди». Ушбу иқрор замирида душман юрт армони, афсуслари илғанади;

— қахрамоннинг душманларни доғда қолдириб улғая бориши давомида «алплик дарди»га йўлиқиши. «Алпомиш»да «алплик дарди» талқини «Гўрўғли» эпосига қиёслаганда тўла бадий-эстетик ечимга эврилган. «Гўрўғли»да қахрамон қабиладошларига «озор» етказди. Лекин бу «озор» шунчаки безовта этиш эмас.

Одатда қахрамон — алп халқнинг қуввати мудраётган, омма инерт (суст) ҳолатга тушган бир даврда уни кучга эндирувчи ўзига хос «уйғотувчи» сифатида пайдо бўлади. Бу даврда суст авлод ичида пассионар (бунёдкор) авлод туғилади. Алп пассионар авлод вакилигина эмас, дарғаси — йўлбошчиси ҳисобланади. Ҳамиша пассионар (фаол) авлод инерт (суст) омманинг «ҳаловати»ни бузади. Бу жараёнсиз этнос қувватга кирмайди. Яъни, янги сифат босқичига чиқмайди. «Алпомиш»даги «закот» масаласининг кун тартибига чиқиши ва элнинг бу янгиликдан безовта бўлиб кўчиши ана шу икки авлод ўртасидаги курашнинг ифодасидир. Достондаги «закот» мотиви асосида «алплик дарди» бадий кодлари турибди. Достоннинг бошқа вариантларида бу мотив турлича талқинларда келади. Аммо моҳият ўзгармайди. Асос шулки, достондаги «алплик дарди»ни ифодаловчи воқеалар тафсилоти, пассионар авлоднинг кучга кириш даврида уни инерт омма

қабул қилолмаслигини акс эттиради. Баъзан инерт (суст) омманинг сояси алпнинг хатти-ҳаракатларига ҳам таъсир ўтказди. Алп эса бу даврда йўл қўйган хатолари бадалини улғайганда тўлайди. «Алпомиш»нинг Қўрғон дostonчилик мактабига тегишли версиясида қахрамоннинг «алплик дарди»га йўлиққандаги хатти-ҳаракатларидан шу хил ҳолатини уқамиз. Яъни, Алпомиш болалик вақтида қулқунтой қушнинг боласини ололмагач, қуш уясининг оғзини бекитиб қўяди. Қуш эса: «Менинг болаларимни зиндонбанд қилдинг, сен ҳам етти йил зиндонбанд бўл», — деб қарғайди. Ушбу мотив айни пайтда қахрамоннинг зиндонга тушиш сабабларини «тақдир» ҳалқасида унинг хатти-ҳаракати билан боғлиқ белгиланганлигини бадий асослайди. Этноснинг савобу гуноҳи алпнинг тақдирида, алпнинг савобу гуноҳи этноснинг тақдирида намоён бўлишини кўрсатади. «Алплик дарди» нафақат алпнинг, балки «этноснинг янгиланиш бўсағасидаги «дарди», уйғониш, ҳаракатга келиш «оғриқлари» ҳамдир;

— «алплик дарди»нинг «танланган» (алп) ва «танловчи»чилар — ҳомий эранлар ўртасида бевосита мулоқотнинг бошланганлигини билдириши. Янада аниқ айтилса, «алплик дарди» қахрамоннинг ерда туғилиб, маълум муддатга «ёввойилашган» (этноснинг ушбу даврдаги замон ва макон таъсирига қисман тобе турган) руҳ ва танини эранлар иқлимига мослаштириш муддатидаги қаршиликлари ва уйғунлашув жараёни эканлиги. «Алпомиш» дostonида бу ўринлар умумий ахборот тарзида берилган; Шоҳимардон пирнинг қахрамонга исм бериши, ўнг кифтига беш панжасининг изини тушириб, тақдирини айтиши, Алпомишга «ўлим ўлдирмайдиган одам» табиатининг ато этилиши каби мотивлар;

— эранларнинг ўз маконида қахрамоннинг жисми ва руҳини илоҳий нур ҳамда шароб билан тоблаб, эмлаб (бамисли асов тулпорни жиловлаб) дарддан халос этиши. Унга алплик сиру синоатларини ўргатишлари. Қахрамоннинг алп сифатида қайта яралиши;

— қаҳрамоннинг алплик куч-қудратига, билимига, сеҳрли хусусиятларига, белгиларига эга бўлиши;
— қаҳрамоннинг эранлардан алплик қурол-аслаҳаларини олиши;

— қаҳрамоннинг эранлардан алп сифатида бажарадиган вазифаси — ердаги миссияси ва тақдирини (ибтидо ва интиҳо) билиши.

Айни талаблар Алпомишнинг Алпинбий ёйига эга бўлиши, чилтонлар ҳузурида Барчин ва Алпомиш руҳининг учрашуви ҳамда бошқа тафсилотларда акс этган;

— эранларнинг қаҳрамонга ҳамкор қилиб ўз шерикларидан бирини кўйиши ҳам «алплик тизими»нинг таянч нуқталаридан ҳисобланади.

Достонда Кўку Сув вакилларининг ердаги ҳамкори — Бобо Қултой ҳисобланади.

Достонда келади: «Қултой айтди:

— Алпомишнинг белгиси шул эди, ўнг эгнида Шоҳимардон пирнинг беш панжасининг доғи бор эди, чап эгнида ўзимнинг беш панжамнинг белгиси бор эди».

Қултой шундай қудратли чол эдики, баҳши шундай изоҳлайди: «Қултой ҳам заҳар чол эди. Ётган ерида бир қур ҳаёт тортди, тўқсон тўқайдаги йилқи йиғилиб қошига етди, ҳамма йилқилар жам бўлиб турди».

Энг муҳим жиҳат Қултой Алпомишнинг оти — Бойчиборни боқиб, тарбиялаган киши. «Гўрўғли» достонидаги Соқибулбул билан Қултой бир иқлимнинг вакиллари ҳисобланади. Соқибулбул чилтонларнинг бири эди. Эранларнинг келишуви билан Гўрўғлининг ёнида юрди. Гўрўғлига маслаҳатчи, даврасига соқий, Фиркўкка сайислик қилди;

— қаҳрамоннинг алп сифатида ўз куч-қудратини амалда намойиш этиши ва халқ томонидан алп сифатида тан олиниши. Жанговар отнинг ҳам алп босиб ўтган синов ва тобланишлар жараёнидан ўтиши ҳам алплик мезонлари қаторида туради.

Бир сўз билан айтилса, «алплик тизими» қаҳрамонлик дostonларининг умуртқаси ҳисобланади.

Халқнинг алп ҳақидаги бу яхлит тушунчалар тизимининг моҳиятидан нималар англашилади? Жавоб шундай: ер юзида ўз изидан чиққан тартибни ўзанига қайтариш оддий хом сут эмган банданинг қўлидан келмайди. Ердаги тартибнинг бузилиши эса ўз навбатида космос ва ер ости дунёси мутаносиблигини издан чиқаради. Шу сабабли космос вакиллари — ҳомий эранлар бу жараёнга аралашадилар. Улар айна вазифани бажарувчи хос вакил танлашади. Ушбу вакил бутун борлиқ (космос, хаос, ер) кучларининг қуввати пайванд бўлган жойдан униб чиқади. Чунки унинг космос, хаос, ер дунёларида тобга келган руҳи ва тани бутун олам тартибига халал берувчи кучларнинг ҳар бирини ўз жойида (кўкдагисини кўкда, ердагисини ерда, сувдагисини сувда) ўрнига қўйиш имконини беради. Шунинг учун ҳам алп оддий одамлар орасида туғилган хос — танланган киши ҳисобланади. Лекин у туғилиб чинакам алп сифатида камолга еттунига қадар кетган вақтда лозим бўлган тобланишлар, синовлар босқичидан ўтади.

Халқнинг алплик тасаввурлари тизимининг яна бир кўҳна дунёқараш — шомонлик тизимига моҳиятан уйғунлиги ҳам эътиборга молик. Шомонлик тизимида руҳлар томонидан «танланган» номзод мустақил шомон — одамлар ва руҳлар олами ўртасидаги воситачи — «боғловчи», хос хизматчи бўлгунига қадар «алплик тизими» ўзагида турувчи уч муҳим босқични яшаб ўтади. Яъни:

1. Танланганлик (руҳлар томонидан сайланади).
2. Шомонлик дардига йўлиқиши.
3. Ҳомий руҳлар томонидан шомон сифатида руҳи, тани тобланиб қайта яралиши.

Энг улуғ шомонларнинг илоҳий ҳомила топиши, дунёга келиб, улғайиши баробарида ҳомий руҳлар томонидан турли синовлардан ўтиб, ўқитиб, ўргатилиши. Шомон бўлгач махсус магик анжом, белгиларга

эга бўлиши, уч олам кучларига боғлиқ сеҳрли қудратга эришуви. Санаб ўтилган ҳолатлар ҳар икки тизимнинг ягона илдизга уланишини кўрсатиши баробарида «алплик тизими»нинг халқ дунёқарашида қадим-қадимдан келаётганлигини тасдиқлайди.

Эътиборли жиҳати шундаки, алплик ва шомонлик тизими тасаввурларининг яна бир ўзига хос олам — сўфийлик тизимига ҳам уйғун жиҳатларга эгаллиги одамизоднинг комил инсон ҳақидаги идеаллари қамровида ўз изоҳини топади. Аммо алпни шомон, сўфий деб айтиб бўлмайди. Алпнинг ўз вазифаси — миссияси бор. Бу вазифа кўламида шомонлик, сўфийлик сифатлари алпга бегона эмас.

Алпомиш ана шундай хусусиятларга, сифатларга эга шахс. Алпомиш ўзида чинакам комиллик қувватини мужассам этган образ. Унинг бу сифатлари, кенг феъли ўз атрофига бошқа эзгу кучларнинг жипслашувига ҳам имкон яратди.

Бўлинганни бўри ер

Кашалдаги ҳеч бир тип — тўқсон алп, Тойчихон, Сурхайил кампир Алпомишда мужассамланган қувватга эга эмас (3-жадвал ва натижаларга қаралсин).

Кашалдаги тўқсон алпнинг ўзаги етти ака-ука алп — Сурхайил кампирнинг ўғиллари ҳисобланади. Ака-укаларнинг зўри — Кўкалдош алп. Кўкалдош чиндан ҳам кучли. Курашда, ёйандозликда, от чопишда ўз шериклари — тўқсон алпни енгишга қодир. Унинг оти Кўкдўнан ҳам тулпор туёғидан.

«Зўрни зўр билади, валини вали билади, тулпорни тулпор билади. Тойчи вилоятида Кўкалдошнинг Кўкдўнани тулпор эди, ўзидан ғолиб Бойчиборни кўриб, ваҳм босиб, емиш олмай қолди», деб дostonда аниқ-тиниқ айтилган. Кўкалдошнинг ожизлиги, аввало, манманлиги, ўз кучига ортиқ баҳо берганида эди. Ана шу қусур унинг маънавий камолига путур етказган.

Аслида Кўкалдош зимдан Кашал тахтига даъвогар. У атрофида ўзидан бошқа муносиб юрт оғасини кўрмайди. Фақат унинг хон авлодидан эмаслигигина бу даъво ни вақт-соатигача пинҳон тутишга мажбур қилади. Кўкалдошнинг Барчинга даъвоси фақат ёр учун кураш эмас. Барчинга уйланиш алпларга, ўн минг уйли Қўнғиротга бийлик ва Кашал тахтига даъвогарлик қилиш учун сиёсий таянч ҳуқуқини берарди. Кўкалдош ва алплар масаланинг бу жиҳатини яхши билишарди. Алплар Барчин тимсолида бўлиниб бораётган Кашал мамлакати ва тахти учун ҳам талашмоқда эдилар.

Кўкалдош тадбирли, сиёсатдон алп. У Қоражоннинг Алпомиш билан дўстлигига халал бермади. Кашал халқининг Қоражонга: «Ўзимиздан чиқиб, Қоражонам бало бўлди. Мудом ўзбакнинг ёнини олади» дейишини яхши билади. Қоражоннинг эл назарида ёмон отлиф бўлишига, қолган алпларнинг бир-бири билан курашишига хайрихоҳ турди. Бу хил сиёсатдан унинг кутган мақсадлари бор. Кўкалдошнинг Алпомишга иқрори унинг ниятини ойдинлаштиради:

«Кўкалдош алп туриб айтди: — Ўзбек! Сен бундай йўғонлик қилма, ғариби гўристон бўлиб ўлма, ҳали ҳам қўйгин, ёрингдан умид қилма, ҳалак бўп келган йўлингдан қолма, шу алплар ўлса, ўлсин, ўзбакнинг қизи бечатоқ бўп ёлғиз ўзима қолсин, деб туриб эдим, сени илгаридан ҳам ҳисоб қилганим йўқ эди».

Кўкалдош Барчин учун талашда асосий рақиб деб ўз шериклари ва кенжа укаси Қоражонни кўради. Энг катта куч Алпомишда эканлигини илғамайди. Уни назар-писанд қилмайди. Тойчихон билан Кўкалдош куч сифатида Алпомишга бўлган муносабатда кескин фарқланади. Кўкалдошнинг сиёсатдон эмаслиги, кам ўйлиги шу нуқтада ойдинлашади. Кўкалдош бошқарилувга муҳтож куч. Айни пайтда бошқарувни тан олмай ҳалокатга келган қувватдир.

Кўкалдош таназзулга учраган этноснинг кечаги кунига тегишли авлод — Кашалнинг қартайган қуввати-

нинг тимсоли. Шу ўринда Кўкалдош ва Тойчихон бир мавқе, макон ва замон вакиллари. Улар дунёқарашларининг ўзаги шу нуқтада бирлашади. Кўкалдош кечаги кун тасаввурлари, орзу-интилишлари билан яшайди, кечаётган ўзгаришларни тан олмайди. Қабул қилмайди. Қабул қилишга ожиз. У Алпомишнинг кучу қудратини ҳам Бойбўри ва Бойсари қаторида, кечаги кун мезонлари билан баҳолайди. Алпомиш тимсолида Бойсун-Қўнғирот янги кучга айланганлигини ақлига ҳам сиғдира олмайди. Бу ҳолатни айтганларни, огоҳлантирганларни душман билиб жазолайди. Биргина мисол. Кўса синчи тақдири. Кўса синчи Кўкалдошга сирдош бўлиб, Бойчибор беназир от экан, ўзбекнинг қизига бурилмай қўя қўй... деганида, Кўкалдош сен ўзбекдан пул олиб отини мақтаяпсан, деб синчининг икки кўзини ўйиб олади.

Кўкалдош тақдир ошиғи қандай тушса ҳам, мен енгаман, деб ўйлайди. Ўзининг сиёсий кураши йўлида Алпомиш ва Тойчихонни мирламайди. Уларни ожиз кучлар сафида кўради. Лекин тадбир бошқа, тақдир бошқа. Кўкалдошнинг тадбири ўз ҳалокатига замин бўлади.

Тойчихон бўлакча сиёсат юргизди. У Барчин учун «талаш»га фаол аралашмади. Ўзи пайдо қилган аждарҳо — тўқсон алпу Алпомишдан қутулишнинг йўли уларнинг бир-бирини маҳв этиши эканлигини билиб, кузатувчи мақомида турди. Кураш сўнгида саксон тўққиз алп ўлиб, Алпомиш Барчинга уйланиб, Қоражонни ёнига олиб, ўн минг уйли Қўнғирот қавми билан юртига кўчгани аниқ бўлгач, халқ кўрсинга юз ювди қилиб кетганларнинг изидан аскар юборади. Урушган бўлиб қайтди. Ёв кетиб, ботир бўлгач, ёлғиз қолган Бойсарибийнинг мол-мулкани талаб, гўёки айбдорни топиб жазолади.

Тойчихоннинг айна сиёсати ҳам таназзулга юз тутган этнос ҳукмдорининг хатти-ҳаракатларига мос. Бундай пайтлар ҳукмдорнинг бутун қуввати йўқолган куч-

ни бор қилиб кўрсатишга, оғирнинг сиртидан, енгилнинг остидан ўтишга сарфланади. У кўз ўнгида нураб бораётган иморатнинг сиртини таъмирлаб, ўзини алдаётган хонадон соҳибининг ишини қилади. Охиروقибат ўз иморатининг томи остида қолиб, фалокатга учрайди.

Кашалда яна бир куч Сурхайил мастон томонида. Сурхайил подшоликка йўл-йўриқ кўрсатишга қодир, ўктам, ғужурли аёл. У Кашал мамлакатининг бош мастони (бугуннинг атамаси билан айтилса идеологи). Тойчихон Сурхайил мастон билан аввал-охир мураса қилиб келади. Подшо шундай йўл тутишга мажбур. Чунки Сурхайил Тойчихонга маслаҳатчи, тадбирчи сифатида зарур. Қолаверса, унинг етти алп ўғли бор эди. Ҳатто ўғилларининг олтитаси ҳалок бўлиб, кенжаси Алпомиш билан кетган бўлса-да, Сурхайил кучи синган эмас. Айниқса, Барчин масаласи ҳал бўлиб, Алпомиш асосий рақиб сифатида Кашал этноси қаршисида қад тиклагач, Қалмоқшоҳга бу хавфни йўлдан олишда аламзада Сурхайилдан ишончлироқ ҳамкор топилмасди. Қалмоқшоҳнинг режалари маълум маънода ўзини оқлади. Алпомишга аламзада Сурхайил мастондан ортиқ душман йўқ эди. Сурхайил мастон бутун кучу ҳунарини Алпомишга қарши ишлатди. Уни маҳв этишга киришди. Энг сўнги нафасигача тинчимади.

Сурхайил жабрдийда аёл қиёфасига кириб, Кашалга қайта келган Алпомишни қирқ йигити билан маст қилди. Ҳушидан айрилган Алпомишни шериклари билан гулханда ёқди. Тойчихонга чоҳ қаздириб оловда куймаган Алпомишни ер остида чириб кетар, деб Бойчиборга судратиб зиндонбанд айлади. Алпомишнинг Товка ойим билан учрашаётганини Тойчихонга етказди. Энг сўнгида Зил тоғидан беш юз арава тош келтириб, чоҳни кўмдир, деб хонга маслаҳат берди. Лекин унинг барча тадбирлари чиппакка чиқаверди. Салтанат уни тутиб турган ғояси билан бирга нурайди.

Сурхайил том маънода қуши қочган Тойчихоннинг, қартайган этнос сиёсий-ҳарбий тadbирларини ишлаб чиқувчи қатламнинг тимсолий образи. Аммо бу амаллар замон ва вақтдан ортда қолган кечаги куннинг тadbирлари бўлганлигидан ҳам рўёбга ошмади. Бу ҳолат қуввати кетган чолнинг ҳали-ҳануз қарилигини бўйнига олмай, йигитлик шашту шиддати билан ҳар ишга уришиб панд еганига уйғун бир ҳолат эди.

Алпомиш, Қалмоқшоҳ, Сурхайил, саксон тўққиз алплар орасида ҳар икки томонга ҳам боғлиқ бир образ бор. Бу — Қоражон образи.

Чегарадаги одам

Қоражон Алпомишга дўст, ўз онаси, акалари, Тойчихону алп шерикларига маслағи ўғай — икки ўт орасида ёнган қаҳрамон. Қоражон шахси оддий мезонлар қолипига сифмайди. Уни дўст сифатида оқловчи, «хоин» деб қораловчилар ҳам асослидек туюлади. Кишилиқ тарихида бир этнос қувватга кириб юксалганида, унинг ғайриқутби қартайиб синганида, бир салтанат қад тиклаб, бошқаси нураган даврларда қоражонлар ҳамisha бўлишган. Улар қуввати синаётган этнос ва нураётган салтанат вакили бўла туриб, душман — рақиб этнос сафида турган. Аслида қоражонлар бошқага мардикор бўлсалар-да, моҳиятан ўз халқининг тешасини чопган тоифанинг тимсолий образидир. Чингизхон келганидаги Маҳмуд Ялавоч, шўролар давридаги Файзулла Хўжаевлар Қоражон типидagi шахслардир.

Қоражон Қалмоқдаги тўқсон алпнинг бири. Сурхайил мастоннинг кенжа ўғли. Тўқсон алп орасида фақат Кўкалдошгина куч ва мавқе жиҳатидан унга босим кела олади.

Қоражон акалари, бошқа алп шерикларидан фарқли подшоликдан 500 тилло маош олиб, қирқ канизу ўн уч маҳрам тутиб, Қағатон тоғи, Кашал ғорида айиқдай

айқириб ётишдан мурод ҳосил бўлмаслигини биледи. У бу хил алплика қарши. Қоражон тобора нураб бо-
раётган Кашал жамияти ҳалокатини сезиб, унга «ку-
ним ўтди, зўр даврон», дея хизмат қилаётганидан но-
рози. У Кашал этносига тахт эгасичалик масъуллиқ
сезиб куйинади.

Қоражон руҳан Алпомишга яқин. Қоражоннинг асл
нияти ўз этноси равнақиға хизмат қилиш эди. Лекин
мавжуд вазият уни ўз этносидаги умумий оқимға терс
ҳаракат қилишға мажбур қилади. Қоражоннинг фожиа-
си ана шу нуқтада. «Эсиз, дунёға бевақт келганида». Бу
ерда ҳамма гап тузилаётган ёш Бойсун-Қўнғирот ва
қартайиб бузилаётган Кашал этносларининг келажак-
гини ким қандай илғаб, тушуниб, тадбир ишлатиши
устида кетади. Одатда, ҳар икки томон ҳам нимаики
қилишса, ўз мамлакатлари равнақи учун курашар-
миз, деб ўйлашади. Бу вазиятда ким ҳақу ким ноҳақ,
дабдурустдан айтиш оғир. Ҳатто кўпчилик наздида ҳақ
йўл хато кўринади. Хусусан, кураш, бўлиниш арафа-
сида турган салтанат тарафдорлари то сўнги дақиқа-
гача ўз давронларининг барбод бўлаётганлигини тан
олмайди. Борини тутишға ҳаракат қиладилар. Уриниш-
лари эса босқичма-босқич йўққа чиқиб бораверади. Ана
шунда маълум ён босиш, чекиниш бўлса-да, уларга
ноҳақ кўринган қоражонларнинг йўли тўғри эканлиги
аниқ кўринади. Бу пайт эса вазият ўзгарган, замон
ўтган, янги ҳолат ва талаблар вужудға келган бўлаве-
ради. Улар қайсарларча бу ҳолатни ҳам тан олмайди-
лар. Алалоқибат «кампир тешиқ тоғора билан қола-
ди».

Қалмоқнинг 89 алпи, подшоси Барчинни олмоқчи.
Қоражон эса Барчин Алпомиш билан кетсин, дейди.
Алпомишға ёрдам беради. Бориб-бориб ўзи ҳам Бой-
сун-Қўнғиротға муҳожир бўлади. Қоражон Кашал сал-
танати заволини аниқ сезиб шу йўлни тутуди.

Ўғилларига ишониб катта оғиз бўлиб қолган она-
сининг беписандлиги, ўжарлиги, куч бизда деб «қонун-

дан ташқари» юрган алпларнинг манманликлари Қоражоннинг дарди эди. Онасининг Чилбир чўлига — Бойсарибий олдига бораётганини кўриб, унинг кўнглидан кечган ўйлар буни исботлайди.

Қоражон ишонувчан, табиатан кўнгли тоза, фирромлиги йўқ йигит. Онасининг элибойларнинг қизига сени унаштириб келдим, деганига ишониб кулгили аҳволга тушиши шундан.

Қоражон сабрли, ақлини тўхтатиб олган мағзи бутун инсон. У Алпомиш билан илк учрашганида икки алп сўз талашади. Шунда Алпомишнинг «аҳмоқ, бадбахт деган сўзи Қоражонга жуда ўтиб» кетганида ўзи-ўзига:

«Инжилма, кўнглим, сабр очар,
Бесабрдан давлат қочар,
Давлат эшигин сабр очар,
Инжилма, кўнглим, сабр айла.
Келма мени, малъун босиб,
Қилма жаннатни бенасиб.
Очилмайин гулинг сўлсин,
Малъун шайтон, бўйнинг синсин,
Мени бунча шердил қилма,
Дўст бўлганимни не билсин.
Келмагин, малъун янашиб,
Кетибман ақлим шошиб,
Менман бўлибман адашиб,
Бу сўзларга ақлим шошиб,
Кетмайин дарёдай тошиб,
Инжилма, кўнглим, сабр айла», —

деб таскин беради.

Қоражонга сабр шунчаки жилов тутиб қўйган эмас. У, аввало, ўз ҳисларини қўлга олган, ўз кучи, имкониятини чоғлаб синаган, «ҳолини билган ҳоримас» ақидасини туйган, ўз-ўзини англаган алп.

Аслида нураган салтанат иморати қоражонлар устига қулайди. Шунда, қоражонлар ер остига тушган уруғга айланади. Нураган этнос айнан қоражонлар елка-

сида қайта қад тиклаш имконини сақлайди. Тарихда бунинг мисоллари кўп.

Қоражонни Кашалнинг чўкаётган авлоди инкор этди. Кашал торлик қилган Қоражонни Бойсун-Кўнғирот ҳам сифдирмади. Ултонтоз уни Олатоғга сургун қилди. Токи Алпомиш қайтгунча элга аралаша олмай юрди.

Алпомишнинг алпомишлиги шундаки, у Қоражонга ишонди, таянди. Тақдирини «гардкам» гаровга қўйиб, пойгада Бойчибор жиловини Қоражонга топширди. Бу мотивни тарихий воқеликка қиёс қилсак, ушбу ўринда қад тиклаётган этнос қуввати, қартайган этнос қувватини ўзига қўшиб тараққиёт йўлига чиқиши ифодаланганлигини кўрамыз. Қолаверса, чинакам алп одам айирмайди. «Айирган айрилади» ақидасига амал қилади. У ўз этноси қувватига елкадош барча кучларни жамлашга интилади. «Бирни ака, бирни ука» деб шу йўлда курашади, орқага қайтмайди. Алпомишнинг бошқа «оломончилар»дан фарқи, оқиллиги ҳам шунда. Лекин алп измини ўзга қувватларга қарам қилиб қўймайди. Акс ҳолда кураётган иморати қулайди.

Алпомиш зиндонда вақти Қоражон Қалдирғочнинг ўтинчи билан Алпомишни излаб Қалмоққа борди. Дўстини зиндонда топди. Чоҳ тепасида ўзини билдирди, қутқаргани келганини айтди. «Алпомишнинг кўнглига келди: «Бойқиш бекор келибди, бунинг нима қуввати, нима ғайрати бор экан, мени зиндондан тортиб олиб кетадиган», — деб турди.

Ипак арқонни зиндонга ташлади. Алпомиш белига боғлаб олди, Қоражон чирпиниб тортди, Алпомиш қараса, Қоражоннинг тортиб олиб кетгудай ғайрати бор. Алпомиш туриб айтди: «Бу зиндондан тортиб олиб кетиб қолади шекилли. Зиндондан чиқариб олиб борар, элда маърака — мажлис бўлар, бир тошиб гапириб ўтирган вақтимда, «зиндонда чириб кетадиган одам эдинг, фалокатдан қутқарган фақир-да», деб бетимга улгу қилиб юрар», деб орқасини бериб, оёғини тираб турди. Алп Қоражон чирпиниб тортди, ипак

арқон узилиб кетди, Алпомиш зиндонга тушиб кетди...»

Қўрғон бахшилари айтган вариантда Алпомиш ва Қоражоннинг шу вазиятда айтган қуйидаги сўзлари ниҳоятда ибратли:

«Қоражон:

— Дўстим кўнглинг йирик экан.

Алпомиш:

— Қоражон, арқонинг чирик экан».

Фозил шоир вариантыда Алпомиш дўстига:

«Бу ерда сен турмай қилгин сафарни,
Қариндошлар йиғлаб чиқса олдинга,
Алпомиш ўлди деб, бергин хабарни
Тирикман, зиндонда ётган ўлиман,
Агар билсанг, ўликларнинг бириман,
Ўлмасам бир куни чиқиб борарман,
Куним битса, бул зиндонда қоларман,
Ҳар гап бўлса тақдирга тан берарман,
Худо қилганига рози бўларман», —

деб жавоб берди, тақдирнинг измига кўнди. Алпомишнинг Қоражон мададидан воз кечиши табиий ҳол. Чунки бу, яна Кашал олдида «тили қисиклик»ни туғдирарди. Аксинча, Алпомиш қийинчиликларни ўзи, яқинлари ёрдамида енгиши шарт эди. Алпомишга Кайқубод, Бойсарининг эчкилари бегона эмас. Шу сабаб Алпомиш уларни инкор этмади. Товкаой ҳам Алпомишга эркини берди. Алпомиш Кашалнинг кейинги тақдирини Кайқубод ва Товкага топширди.

Алпомишнинг зиндондан озод бўлиб, Тойчихон қўшини билан жанг қилган вақти:

«... Бузарман қалмоқлар рахтин,
Сенинг чиққан тожу тахтинг,
Ё сеники, ё меники.
... Сўраб ётган катта элинг,
Ё сеники, ё меники», —

деб мурожаат қилгани.

Қалмоқ юртни ўзига бўйсундиргач ҳамкори Кайқубодга «... сен зиндонда бизга кўп хизмат қилдинг. Қалмоқшоҳни ўлдирдинг. Шу юртга сени подшо қилиб, Қалмоқшоҳнинг қизи Товкани сенга олиб бериб кетаман. **Қалмоқлардан давлат қайтди, навбат бизга етди.** Сенинг ўлдирганинг ўрол, суйганинг ҳалол...» деб Қалмоқдаги ишларни кўнглидагидек тиндириб юртига қайтди.

Зиндон — элу алпга синов

Достондаги «зиндон» ҳам серқатлам тимсол.

Алпомиш зиндонда вақти Бойсун-Қўнғиротда маънавий, иқтисодий хаос авжига чиқди. Бу ҳамма вақт этнос мустақил бўлиб қад ростлаш даврида «қарамлик» ёки таназзул замонидан «мерос» бўлиб ўтган турли «иллат»ларнинг «ўлим» олди хуружи ҳисобланади. Ушбу «ўтиш» даврида алпнинг бутун қуввати ана шу иқтисодий, сиёсий, маънавий «тошқин»ларни асл ўзанларига солиб, жой-жойига қўйишга қаратилади. Алп бу «зиндон»дан фақат этнос қувватини бунёдкорлик йўлига бошлаб, сафарбар эта билса, халқни ҳамжиҳат, ҳамкор, ҳамфикр қила олсагина чиқа билади. Алпомишни зиндондан Бойчибор қутқариши шарт. Бойчибор энди — Бойсун-Қўнғирот этносининг янгиланган қуввати. У Алпомишни чоҳдан тортиб олиш қудратига эга.

Аслида алп ва этнос қувватининг камарбаста бўлмаслиги алпни «караҳт» (маст) қилиб, хушёрликни қўлдан бериб, яқин сафдошларидан айрилиб зиндонга тушишига сабабчи бўлганди. Достонда бу ҳолат Сурхайил мастоннинг Алпомишни йигитлари билан маст айлаб, гулханда ёққани, оловда куймай омон қолган алпни Бойчиборга судратиб, чоҳга тушириши мисолида рамзий ифодаланган.

Этносининг оғир аҳволи алпнинг оёқ-қўлини боғлаган, зиндонбанд қилган бўлса, айнан этноснинг хушёр тортиши, озодликка, мустақилликка интилиши алпнинг эркин ҳаракат қилишига — Бойчиборнинг бўша-

либ эгасини чоҳдан тортиб олишига имкон беради. Бу жараёнларда алпдан нафақат куч-қувват соҳиби, балки доно Қултой бўлиб иш юритиш талаб этилади.

Алпомишни Сурхайил мастон макр билан чоҳга тушириб зиндонбанд қилди. Алпомишнинг афсус билан фозга мурожаат этиб:

«...Зиндонда гангиди бу бекнинг боши,
Оҳ тортсам тўкилар кўзимнинг ёши.
Илоҳим қурисин подшолар иши.
Кажга айланган шум фалакнинг гардиши,
... Мендан ўтиб кетди ул неча даврон,
Мен қиларман ўтган ишга пушаймон...» —

деб айтган гаплари Алпомишнинг бу «ҳокимият ўйинлари»ни зиндонда туриб, тўлиқ англаб етганидан дарак беради.

Суворийга пиёданнинг ҳоли бегона.

Тахтда сўзи кесиб турган алпга чоҳдаги маҳбуснинг кечинмалари ёт.

Алп — салтанат эгаси чоҳга тушса, кўп ҳақиқатларнинг, салтанатнинг, озодлигу эркнинг қадр-қиммати-ни, моҳиятини англайди. Сиёсат ўйинларини теран тушунади. Алпомишнинг чоҳда фозга мурожаатидаги сўзлар, айни кечинмаларнинг меваси «подшолик иши...»ни англаб фикр қилиши. Чоҳ алпга ҳаётнинг, умрнинг, одамийликнинг моҳиятини, коса давроннинг ганиматлигини, мағзини англаб етишига имкон яратади. Синов майдони бўлади. Чоҳ сабоғи Алпомишга: «бировнинг чоригига бировни тойдирмаслик» лозим, деган хулосани уқтиради. Алпомиш юртга қайтгач Қултой билан кийим-бошини алмаштириб: «— Бобо, сиз мен бўлиб боринг, мен сиз бўлиб борайин, ким дўст, ким душман, ўз кўзим билан кўрайин, бировнинг чоригига биров тойиб, ўлиб кетмасин» деб Бойсун-Кўнғиротни оралайди. Алп кўнглига бу ўйни чоҳ берди. Чоҳ сабрга ўргатди, ақл бўлди. Донишманд Қултой мақомига етказди. У энди чин камолотга етган АЛПга айланди.

Зиндонга тушгунча Алпомиш: тўқсон алпни енгдим, Барчинни олдим, мендан зўри қолмади. Кашалнинг бир зўри бўлса — Қоражон. У ҳам дўстим, қабатимда, деб ҳаволанган эди. Элининг аҳволини, қавмининг руҳиятини ҳали яхши билмасди. Элнинг бўлиниш оқибатида онгига сингишган синиқлик, мутелик, энг даҳшатлиси бефарқлик иллоти, унга аён эмас эди. Халқнинг ҳам, алпнинг ҳам чин синови олдинда тургани ҳаёлига келмади. «Жилов кўлимда, от қаёққа боради», деб хомўйлик қилди.

Тарихда салтанатидан айрилиб, мутеликка кўни-киб қолган эл ҳолатининг Мусо қавми каби рамзий ифодасини топиш қийин. Мусо ўз қавмини Фиръавн куллигидан озод қилиб, чўлга олиб чиқди. Денгиз Мусога йўл берди. Таъқибчи Фиръавнни ҳалок айлади.

Мусо қавми билан чўлда қирқ йил яшади. Бу орада кулликни кўрмаган икки авлод туғилиб вояга етди. Лекин ўрталиқда қавм аҳли неча бор Мусога таъналар қилишди, қарши кўзғалишди. «Чўлдаги қийинчиликдан кўра, қорнимиз тўқ бўлган куллигимиз афзал эди», — дейишди. Мусо қатъий турди. Натижада қавм озодлигини ўша куллик нималигини билмай ўсган авлодлар таъмин этди. Худди шунингдек етти йил Қалмоқда сиғинди «келган бой» бўлиб яшаган ўн минг уйлик элат, Бойсунда қолиб, бўлинган салтанат кўнглини чўктирган халқ, Ултонтоз ҳукмида эзилган эл бу синовдан етти йиллик зиндонда ётган Алпомиш билан баробар ўтди.

Юртнинг аъмоли алпнинг, алпнинг аъмоли юртнинг зиммасига баробар тушади. Салтанат алпга, алп салтанатга муносиб келса, коса даврон кўлда қайнайди...

Ёртибойчилик

Закот деб ука акадан инжиди. Кўнгли қабарган Бойсари элга маслаҳат солди:

«Оҳ урганда кўздан оқар селоб ёш,
Маслаҳат бер, ўн минг уйли қариндош,

Барчинойим бўй етгандир қаламқош,
Золим билан ҳаргиз бўлманглар йўлдош.
Кўнғирот элдан молга закот келибди,
Маслаҳат бер, ўн минг уйли қариндош...»

«... Шу турган халойиқлардан ҳеч бир садо чиқмади. Шу мажлисда бир Ёртибой оқсоқол дегани бор эди. Мажлисли кун бўлса тўрдан жой тегмай, пиёладан чой тегмай, бўсаганинг олдида ковушга жой бермай, ковуш билан аралашиб, ит йиқилиш бўлиб, пойга бетда ётар эди. Тўрда ўтирган каттаман деб юрганларнинг ҳеч бир қайсисидан гап, сазо чиқмагандан кай, пойга бетдан Ёртибой ўрнидан туриб, маслаҳат шулда...» — деб айтди:

«Маслаҳат бермаймиз Бойсарибойга,
Осилмаймиз Бойбўрининг дорига,
Биринг ака, биринг ука, Бойсари,
Маслаҳатни, шоҳим, ўзинг биласан...»

Бойсари кетишга қарор қилди.
Ёртибой оломоннинг тили бўлди:

«Ушбу дамнинг дамлигини дам дема,
Бошинг эсон, давлатингни кам дема,
Сен кетар бўлсанг Қалмоқ юртига,
Бул элатни қолар деб ҳам ғам ема...»

Натижада, Бойсари бошлиқ ўн минг уйли Бойсун аҳли Кашалга келди. Бийларнинг қўйи, моли кашаллик деҳқонларнинг экинини еб пайҳон қилиб, Бойсари айбдор бўлди. Тойчихон олдида бош эгди. Тойчихонга: «Қуш питага сиғингандай бўп...» келдик, — деди.

Тойчихон ўн минг уйли кўнғиротликларни етти йиллик олиқ-солиқдан, жизядан озод қилиб, Чилбир чўлини берди. Кўнғиротдан келганлар Чилбир чўлида етти йил эмин-эркин яшади. Элга аралашди. Олди-сотди қилди. Ўзини Кашал фуқаросидек ҳис қилишга ин-

тилди. Уларнинг ороми етти йилдан кейин бузилди. Аввал Сурхайил кампир, сўнг тўқсон алп келиб, Барчинга гап солишди (сиёсий ва ҳарбий куч билагини шимарди). Айниқса, тўқсон алпнинг Бойсарига «келган бой», деб мурожаат қилиши оғир ботди.

«Кўкалдош: — Келган бой! — деб чақирди. Бойсари уйда ўтириб эди: «Оббо, келган бойданоқ қулоғимиз тинмади», — деди. — Лаббай, — деб уйдан чиқди».

Бойсари мен энди кашалликман, деб ўзини ишонтиришни истарди. Лекин бу мамлакатга қони қўшилмаслигини ҳис этди. Аслида ҳам ўн минг уйли Қўнғирот олдида икки йўл бор эди. Бири «келган бой» бўлиб ўзлигини сақлаб қолиш ёки Кашалга аралашиб, сингиб кетиш. Қалмоқ шоҳи ва тўқсон алпнинг муддаоси шул эди. Бойсари элини ўзига оғдириб, супер этнос ичига сингириш. Бу мақсад Барчин билан ҳал бўларди.

Бойсари уруф оқсоқолларига тўқсон алпнинг талабига не жавоб берамиз, деб маслаҳат солди. Яна бош маслаҳатчи Ёртибой оқсоқол бўлди:

«Бул алпларни куёв қилиб оламиз,
Муна элга тоза эркин бўламиз,
Болаларни тоға-жиян қиламиз...
Чин бермасанг икки бошдан ўламиз».

Бойсарининг ич дарди ичида эди. Кўчиб хато қилганини биларди. Бўйнига олмасди, тилига чиқармасди. Кўчишга закот бир баҳона эди. Уни Қалмоққа тахт даъвоси, нафси, биринчи бўлолмаслик алами ўзга юртларга кўчирган эди. Қалмоққа келиб, қўли боғланиб елкасига Тойчихоннинг «туҳфа тўни»ни олди. Тўн остида «қўли боғлиқлигича» қолди. Бойсарининг қўлини, қалб кўзини боғлаган нафс — оломончилик нафси эди. Достон оломончилик руҳияти, табиати, характерини «маслаҳатчи» Ёртибой оқсоқол тимсолида очиб берган.

Ёртибой оқсоқол қандай шахс ўзи?

Ёртибой яримта шахс ҳам эмас, Ёрти — 0,25, яримнинг ярми.

Мамлакатнинг — халқнинг бўлинишига нафақат Бойбўри, Бойсариларнинг ўзаро келишмовчилиги, нифоқи, ўзбилармонлиги, худбинлиги, манфаатпарастлиги, очкўзлиги, калтаўйлиги, балки ана шу иллатлар туғдирган фожиага бефарқ томошабин бўлиб турган, оломончилик феъли — ёртибойчилик ҳам сабабчидир! Ёртибойлар: «Маслаҳат бермаймиз Бойсарибойга, осилмаймиз Бойбўрининг дорига», — дейди.

Мана ёртибойчилик фалсафаси!

Ҳар қандай жамият илдизига болта урувчи бу хил позиция ҳақида «Юксак маънавият — енгилмас куч» китобида муаллиф куюнчаклик билан қуйидагиларни ёзган: «...бировнинг ҳаётига, ён-атрофда содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга бетараф ва бепарво қараб, шунчаки кузатувчи бўлиб яшайдиган одамдан кўрқиш керак. Улардан ҳеч қачон яхшилик чиқмайди. Чунки уларда на иймон, на ирода бўлади. Улар ҳатто ўз халқи ва Ватани тақдирига ҳам бамисоли бегона одамдек қарайди.

Азалдан маълумки, бепарво одам душмандан ҳам хавфлироқдир. Чунки душманнинг кимлиги, асл қиёфаси сиз учун олдиндан маълум бўлади. Бироқ лоқайд ва бепарво одамнинг қиёфасини бирданига билиб бўлмайди. Шунинг учун у ичингизда юриб, сизга қарши тиш қайрайдиган душманлар учун имконият яратиб беради»¹.

Ёртибойлар учун ор-номус, миллат, ватан, келажак насл тақдири деган тушунчалар бегона. Унинг жонитинч, қорни тўқ, маишати бекаму кўст, оёғи узангида бўлса кифоя. Ёртибойнинг Барчинни алпларга бериб, эвазига «Муна элга тоза эркин бўламиз» дейиши шундан.

Сиртда турган душманнинг аниқ қиёфаси бор. Унинг куч-қудратини чамалаб, билиб режа тузасан. Энг

¹ *И. Каримов.* «Юксак маънавият — енгилмас куч». — Т., 2000, «Адолат», 123—124-б.

ёмони шулки, ичингда турган, кўзга кўринмас ёртибойларни қўл билан кўрсатиш қийин. Фожиа эса ёртибойчиликнинг ҳар бир фуқаро руҳиятига кўчишида. Алпомишни «чоҳ»га ана шу «ички душман» туширди. Алпомиш ана шу душман олдида ғофил қолди, огоҳлигини йўқотди. Ёртибойчилик алпнинг оёғидан чалди, ақлини олди, зиндонбанд қилди.

Айнан ёртибойчилик Ултонтозни Бойсун-Кўнғирот тахтига «эгаман», деб чиқишига имкон берди.

«Давлат кўнса...»

Достонда Бойсари тилидан: «Давлат кўнса бир чибиннинг бошига, Семурғ қушлар салом берар қошига», — деб айтилган шоҳбайтнинг маъно кўлами кенг. Бу чивинда бир «ёввойи» қувват, ғужур, қобилият борки, давлат бошига кўнди. Айтадилар: «Яратганнинг назари тушмаса, эшак бозорга даллол ҳам бўлолмайсан». Аммо чивин — чивин-да. Қолаверса фуқаронинг феъли, аъмоли шунга муносиб. Яна ҳикмат келади: «Эшагига яраша тушови...» Энди у — чивин эмас — куч, давлат.

Фуқаро — чивин, ақл қонун-қоидаларига мутеъ. Токи халқ ўз-ўзини ислоҳ қилмас экан, ҳар бири ўз ўрнида ўйи сўзига, сўзи амалига, амали ўйига мос мақомга ўтмас экан, тепасидан чивинлар галаси кетмайди. Семурғ чивиннигина кўради. Чивингагина салом беради.

Чивинбий салтанатидаги фуқаронинг ҳолига вой: Ўйлайдилар, айтишмайди, айтадилар амал қилишмайди.

Амал, ўй, сўз бир-бирига терс юради — учюзламачилик! Бу ҳолат чивинлар ҳукмронлигидагина рўй беради.

Бу юртда қадриятлар қадрсизланиб қадр топди, дейилади. Ҳалолнинг устидан ҳаром кулади. Увол оёқ остида эзилади. Хуну ноҳақ оқади. Савобнинг таги тешик бўлади. Эр уйда, хотин бозорга чиқади. Ор-номус пулланади. Уят бадарға қилинади. Бола отани тергай-

ди. Одамлар тили билан югуради. Ҳашамат одабийлик мезонига эврилади. Ҳақиқатни айтиш айб саналади. Нор сичқон олдида тиз чўкади. Филу шер, йўлбарсу айиқ чивинбийчиликдан улуш илинжида ялтоқланади. Ўғрилик ибодат ўрнига ўтади. Хутбада чивин алқанади. Маддоҳлик бозори қайнайди. Мажнунга Лайлини унут, дейдилар. Ахлат улуғ неъмат саналади. Ахир чивин ахлатхўр-ку! «Эй, эгам бизни ўйимиз, сўзимиз, амалимиз бир замонга қайтар. Чивинларга қирон солувчи ҳаққушларини юбор», — деб илтижо қилувчи солиҳ горда, кўзлари боғлиқ ўлтиради.

Ултонтознинг замони шундай замон эди. Фольклоршунос Ҳоди Зариф ёзади: «Ўзини ўзи бий эълон қилган Ултон характери ва қилмиши билан Алпомишга қарама-қарши қўйилган. Ултон «ўз» уруғи ҳақида ғамхўрлик қилмайдиган зўравон золим. Пўлканнинг варианти бўйича Ултон Бойбўрининг ўгай ўғли бўлиб, одамларга пора бериш йўли билан бий кўтарилади. У бошқалар билан бўлган муомаласида оғзидан сўкиш тушмайдиган шалоқ. Ултон қариндошларини, отасини, сингисини, Алпомишнинг хотини ва ўғлини доим хўрлайди. Халқни турли солиқлар билан сиқади. Мардонакул шоирнинг варианти бўйича Ултон ўз атрофига ўғри, муттаҳамларни тўплаб, уларни тўқсоба қилиб қўяди. Натижада Алпомишнинг ҳаракати натижасида бирлашган Кўнғирот уруғи яна тарқаб кетади.

Эпосда Ултон ўз характери ва маънавий тубанлигига қараб «қул» деб аталади. Алпомишнинг баҳодирлик номуси қариндошларини, уруғини, сингиси, хотини ва ўғлини азоблаган, хўрлаган, халқ билан ҳисоблашмаган золимга жазо беришни талаб қилар эди. Бу талаб уруғ, халқ манфаатларини, урф-одатларини ҳимоя қилувчи халқ қаҳрамонининг маънавий фазилатларига жуда мос тушади». (Ҳоди Зариф. «Алпомиш» эпосининг асосий мотивлари». «Алпомиш» ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси». — Т., «Фан», 1999. 45-бет.)

Алпомиш зиндондан чиқиб, ўтган жабру жафолари «тушда кўргандайин бўлиб», тоққа кўтарилиб, «Ёйилиб ётган Бойсун юртини кўриб», кўнгли ўртанди. Қаршисидан келган карвондан:

«...Ким бўлади норчаларнинг эгаси?
Жавоб бергин мол эгасин билайин.
Кўп ҳаяллаб мен ҳам йўлдан қолмайин...

— деб сўради.

Карвон:

«... Нори-норча Ултонтознинг туяси.
... Ултон шоҳим Кўнғирот элнинг султони.
... Ададсиз элатни сўраб турибди,
Қанча одам хизматида бўлибди,
Ҳар кимдан бегимиз жуда ғолибди(р).
Овозаси юрт — оламга борибди,
Эшитган етолмай, интиқ бўлибди,
Ҳамма эли хоҳлаб катта қилибди», —

деб жавоб қилди.

Бу — Ултонтоз хазинасига оқувчи бойлик «мироб»ларининг фикри, талқини, ташвиқи эди.

Алпомиш карвонларга:

«... Илгариди пайдо бўлди Довонбий
Довонбийдан пайдо бўлган Алпинбий,
Алпинбийнинг ўғли эди Бойбўриман Бойсари,
Бойбўрининг ўғли Ҳаким қайсари,
Бек Алпомиш эди Кўнғирот беклари.
Ул сабабдан мол сўрадим карвонлар», —

дея тагдор сўзлади.

Алпомиш сўзида шажаранинг саналиши беўрин эмас. Достоннинг бошқа бирор-бир жойида шажарани эслатишга эҳтиёж йўқ эди. Лекин ҳақ-ҳуқуқ масаласи ўртага чиққанда шажара айтилиши шарт. Ултонтоз қавми

учун бу энг оғриқли нуқта. Ултонтоз нафақат шажара, Алпомиш номини ҳам қатағон қилган. Унинг қинғир йўллар билан тахтни эгаллагани шажара, Алпомиш номи эсланган замон омонатга айланади. Шул сабаблик ҳам карвонларга бул сўзлар хуш келмай:

«... Кўп яшасин, Ултон шоҳим ўлмасин,
Алпомиш отимга ўчсин, келмасин.
Яхши одам асло ёмон бўлмасин,
Кет, йўловчи, сўзингни хон билмасин,
Бу сўзингни билса одам буюрар,
Қайда бўлсанг, сени қувиб етади.
Агар кўрса, бойлаб ҳайдаб кетади,
Бошинг кесиб сени дорга тортади», —

деб дағдаға қилишади.

Ултонтоз даврида бошига кун туғган бир қатлам бор эди. Ошиғи олчи, пичоғи ёғ устида турган бу «лаббайчи» қавм Ултонтоз замонининг узоқ қолишини истарди, бу йўлда ҳар нарсага тайёр туришарди. Фақат уларнинг тепасида мол ва жон кўрқуви қиличдек осилиб турарди. Аслида улар Ултонтознинг ўзидан кўра, ултонтизим тарафдори эди. Чунки замон аслига қайтса, қавмнинг ғайриқонуний ҳаракатлари кунпаякун бўлишини аниқ ҳис этишарди. Шул сабаб Алпомишнинг гапи уларнинг юрагини ёрди: «Кет йўловчи, сўзингни хон билмасин», — дейишди. Лаббайчилар Алпомиш айтган гап-сўзларнинг Ултонтозга етишидан, «йўловчи»га шерик бўлиб қолишдан хавотирга тушиб, ҳимояга ўтишди. Кўрқув тилларига: «Кўп яшасин, Ултон шоҳим ўлмасин», — деган олқишлар келтирди.

Ултонтоз замонида қонундан ташқари, эрк берилган яна бир гуруҳ бор. Алпомиш йўл-йўлакай улар билан ҳам тўқнашиб ўтади. Алпомиш «кўлни ёқалаб бора берди. Қараса, оқ чодир, кўк чодир, зангори чодирлар тикиб, йилқининг устидан хабар оладиган ҳар қуллар ётир аймашиб, бир хиллари ёнбошлаб, бир хиллари дўстаман бўлиб ётибди. Буларга ҳам бир тўқи-

ниб ўтайин, деб бурилиб бориб, булар ҳам бул йўлов-
чини кўриб, узатган оёғини йиғмай, бекни одам ўрнида
кўрмай, қандай одам, деб парво қилмай турди».

Достонда Ултонтоз ва у эрк, ҳокимият берган одам-
ларга «кул» дейилади. Бу «кул» тушунчаси ҳам серқатлам
мазмунга эга. Аввало Ултон ва унинг қавмининг қонуний
илдизи йўқ. Қолаверса улар нафс қуллари, манфаат қул-
лари, бойлик, мансаб, ҳокимият қулларидир.

Ултонтоз замони ҳам ўзига хос тизим. У шунчаки
пайдо бўлиб қолган эмас. Уларнинг ҳам ўз ақидалари
бор. Лаббайчиларнинг:

«Овозаси юрт-оламга борибди,
Эшитган етолмай, интиқ бўлибди,
Ҳамма эли хоҳлаб катта қилибди», —

деб овоза қилишлари бекор эмас. Ултонтозчилар тар-
ғиб-ташвиқда шайтонга ҳам дарс бера олади. Лекин бу
усти ялтироқ, ичи қалтироқ ёлғон ташвиқотлар имо-
рати эди. Достонда Ултонтоз даври ёлғонлари Бодом
бикач образи тимсолида янада мукамал бадиий тас-
вирини олган.

Бахши-шоирлар бу ўринда кулгу, юморни ўйинга
киритишган. Шундай дамлар бўладики: ботирлар бе-
ҳол, мулозимлар ялтоқ, доно-ҳакимлар тилининг таги-
га тош ташлаб олади. Ана шунда масхарабоз тилга кира-
ди. Афанди сўзлайди. Кулгу ҳақиқатларни қийшиқ ойна-
га солиб кўрсатади.

Ултонтоз даври ёлғонлари Бодом бикач айтган «ёр-
ёр»да, Қултой қиёфасида келган Алпомиш билан ай-
тишган ўланда ўз ифодасини топган.

Бодом бикач Қўнғирот элини «ёй-ёй» айтиб тўй-
га чорлайди. Бодом бикачнинг тили чучук. У «р»ни «й»
деб талаффуз қилади. Одатда чучук тили одам кўп ол-
дида сўзлашга тортинади. Бодом бикач, аксинча,
баралла «ёй-ёй» дейди. Бир мард чиқиб тўғри сўзлов-
чи гапирсин деёлмайди. Ёртибойлар, лаббайчилар

хам бу ҳолатда тилларини чучук қилиб «ёй-ёй»га жўр бўлишади. Ҳатто «ёр-ёр» дейиш айб ҳисобига ўтади.

Ҳамиша ёлгон ҳақиқат қаршисида ниқобсиз қолади. «Култой» (Алпомиш) ва Бодом бикач ўланида «ёлгон»лар ниқоби сириб ташланади.

«Бодом бикач:

Ўлан айтган хўб қойим тилим бойди, ёй-ёй,
Ҳови менинг беқовим элим бойди, ёй-ёй,
Оғзинга келган сўзни қайтаймайсан, ёй-ёй,
Йут эгаси бек Ултон улим бойди, ёй-ёй.

«Култой»:

Ўлан айтган хўб қойим тилинг бордир, ёр-ёр,
Энди айтайин
Ҳов қаерда бир қовим эллинг бордир, ёр-ёр,
Тез бозорга солганда қирқ танга олар, ёр-ёр,
Қирқ тангалик Ултонтоз қулинг бордир, ёр-ёр».

Алпомишнинг Барчин билан айтишуви ушбу жараёнларнинг энг авж нуқтасидир. Бу саҳнада Алпомиш биргина Барчин билангина эмас, балки халқ билан — Бойсун-Қўнғирот эли билан ора очди қилмоқда. Чунки, Барчин Алпомишга ёргина эмас, халқ онаси, бутун элнинг тимсолидир...

Алпнинг таянчлари

Халқ бор — Алп бор. Халқсиз Алпнинг оти ўзмайди. Алпомиш Барчину Бойсун-Қўнғирот билангина Алпомиш. Достонда Барчин алоҳида мавқе, ўринга эга. Барчин ҳам Алпомишдек тилаб олинган фарзанд. Этнос юкини кўтариш зиммасига тушган оловқалб (пассионар) авлод пешқадами.

Барчин отаси — Бойсарибий бошлиқ элнинг кўчишига аввал-бошдан қарши:

Барчин:

«... Бул кўчишинг, эна, менинг шўримди,
Бой отамман, бий бобома не бўлди?
... Бунда турмай, қалмоқ элга борарсан,
Қалмоқлардан кўп зулми кўрарсан,
Бориб сўнгра кўп пушаймон қиларсан.
... Кўп жафони солар бизга қалмоқлар.
Бой отамман бий бобома не бўлди,
Насиҳат қилмабсан, эна, муштипар», —

деб бўлажак хатарлардан огоҳ этади.

Тақдирнинг ёзиғи Барчинни элати билан Кашалга элтиди. Унинг айтганлари келди.

Ёртибойлар «юк» оғир тушган пайт ҳамиша сирпа-либ четга чиқишди. Тўқсон алп Барчин талабида келиб, жавоб сўраб келганларида, оқсоқоллар берган маслаҳат йўриғида Бойсари шундай дейди: «— биз маслаҳат қип, йил ағдариб кўрдик, қизимизнинг йили чичқон экан, ёши ўн тўртга чиққан экан, бизнинг ўзбекнинг расми шундай бўлади: қиз ўн тўртга чиққан сўнг ўз ихтиёри ўзида қолади, бизнинг айтганимизга кўнмай, тепанинг бошига ўтовини тикиб ўтирибди, ўзига борингизлар ўзидан сўрангизлар, бирингизга тиями, барингизга тиями, ўзидан сўраб билингизлар». Аслида «... ўн минг уйли Кўнғирот ҳазар қилди: — Бу ҳам ўзбошимча (Барчин назарда тутилмоқда. — *Ш.Т.*) жувормак, алпларга баланд-паст гапирар, бунинг касофатига ҳаммамизни оёқ ости қип босиб кетар. Жавоб бергич бўлса, бизнинг ичимиздан чиқиб, холис ерда туриб жавоб берсин...» деб, ота-бободан қолган удумни пешлаб панага ўтишади. Масала ечимини Барчиннинг бўйнига ортишади. Барчин алпларга ҳадини билдириб, муносиб жавоб қилади.

Барчин ўн минг уйли элнинг нажоткори ота юрт, унинг кучи Алпомиш эканлигини биринчи бўлиб илғади. Қалмоқ алпларидан муҳлат олиб, Алпомишга мактуб йўллади.

Достонда Барчинни икки қиёфада кўрамиз.

Бири — кўчиш хатар, деб огоҳлантирган, тўқсон қалмоқ алпига сўзини ўтқарган. Бойчиборни «курҳоқур» деб чорлаб, мадад бўлган, сўнг тулпор оёғидаги гулмихларни тиши билан суғуриб ярасига малҳам қўйиб, меҳр кўргазган, Кўкалдошни енгишда қийналган Алпомишга далда бериб, ўзи майдонга тушишга жаҳд қилган оловқалб Барчин. Бу ҳолатлар достоннинг биринчи қисмида куйланган.

Достоннинг иккинчи қисмидаги Барчин аввалгисига мутлақо ўхшамайди. Унинг қуввати «пов» этиб ёниб, ўчиб сушлашиб, ожиз қолгандай туюлади. Жўн мантиқ ўлчовлари билан ёндашилса, бу ўринда бахшилардан жиндай «айб» ўтгандек туюлади. Аслида бундай эмас. Ҳар икки ҳолат ҳам Барчин образи тимсоллари мантиғига кўра ўзини оқлайди ҳамда достондаги барча образлар тизими қамровида асосланади.

Достон талқинига кўра Барчин учун кечган тортишув оддий беллашув эмас. Бу кураш бадалига салтанатлар тақдири тикилган. Барчин қалмоқ қўлида қолса, Кашал супер этносини қайта қувватлантириши мумкин бўларди. Алпомиш ғолиб келса, Барчин шартлари Кашал супер этносининг парчаланишининг бош сабабчисига айланарди. Натижа кутилгандай яқун топди. Барчиннинг Кашалдаги шиддати, жасорати ўзини бегона муҳитдан ҳимоя қилган элат кучига таянади, айна кучни намоён этади.

Достоннинг иккинчи қисмида вазият бутунлай бўлак сатҳга кўчган. Энди кураш Бойсун-Кўнғирот этноси ичида кечади. Бу ерда ташқи душман йўқ. Ташқи душман элни бирлаштиради, ички душман бўлаклайди. Бундай вазиятда этнос таркибидаги қавмлар, тоифа, гуруҳлар бир-бирига зимдан қарши чиқади, натижада этнос фалаж ҳолатга тушади. Этнос тикланиш йўлига кирган дам учун бу ҳолат умумий тақдир дейиш мумкин. Ана шу даврда бўлажак салтанат уруғи униб, қад ростлайди. Мабодо талотўпда ҳокимиятга

ўралашиб қолган манфаатпараст кучлар ғолиб келса, этнос ҳалокатга учрайди. Аксинча, алп ўз қувватини йиғиб, адолат билан тахтга эгалик қилса, этнос гуллаб-яшнайд.

Алпомиш Қултой мақомида элга қайтиб, ўз ўрнини «даъвогар»лардан олди. Бойсун-Қўнғирот тараққиётига тамал тошини қўйди. «Алпомиш Қултой мақомида» дедик. Қултой ким эди?

Достонда келган:

«... билган одам айтар эди. Қултой Алпомишнинг қули дер эди, билмаган одам Алпомиш Қултойнинг ўғли дер эди».

Қултой — Бойсун-Қўнғирот виждони эди.

Бойчибор — Бойсун-Қўнғиротнинг муроди атанса, Қултой ана шу муродни тарбият қилган ШАХС-дир. Алпомишнинг ўнг эгнига Шохимардон пирнинг панжа изи тушган бўлса, чап эгнига Қултойнинг беш панжасининг изи белги бўлиб тушган. Аслида Алпомишнинг икки маънавий қаноти бор. Бири — Қултой, иккинчиси эмикдош синглиси — Қалдирғоч.

Қултой ва Қалдирғоч бир иқлимга тегишли образлардир. Уларни биргаликда олиб қаралса, моҳиятан яхлит бир тизимда туришлари маълум бўлади. Қултой ва Қалдирғоч кўнглидаги мулк узлуксиз вақт — замонга тегишли. Қултой Бойсун-Қўнғиротни кўк илоҳи билан боғловчи қувват соҳиби. Бойсун-Қўнғиротнинг маънавияти, эътиқоди Қултой қувватида жамланади. Қултой — устоз, ўқитувчи, бахши-шоир, санъаткор, спортчи. У руҳ ва тан камолига камарбаста тарбиячи-мураббий тимсоли.

Қалдирғоч эса Бойсун-Қўнғиротнинг оила қадриятлари, ор-номус, ватанпарварлик, одоб-ахлоқ, умуман ер қадриятлари билан боғлиқ қувватини ўзида мужассам этади.

Қултой кўкдан ерга инган, Қалдирғоч ердан кўкка интилган Бойсун-Қўнғиротнинг қувват «ташувчи»ларидир.

Давлатнинг таянчи қонун, лашкар ва унинг ички бутунлигини таъминловчи маънавиятда мужассамдир. Култой ва Қалдирғоч — этноснинг маънавият кўрғонлари эди. Ултонтоз даврида энг қадрсиз ҳолатга Култой ва Қалдирғоч тушди. Чунки, Ултонтоз сиёсати айнан ана шу икки қадрият зиддига қурилган. Ултонтоз ушбу икки қадрият асосларини оёқ ости қилиш ҳисобига тахтни эгаллади.

Култой элдан ажратилди, ғамдан кўзи кўр бўлди. Култойнинг кўзи ожиз ҳолати улкан тимсол. Бу маънавий кўрлик, кўриб кўрмасликка маҳкум этилган халқ ҳолининг ифодаси. Қалдирғоч ҳам чўлга ҳайдалди, таҳқирланди, оч, юпун туя боқишга маҳкум этилди...

Алп — беҳад улкан куч-қудрат. Алп бир ухласа, қирқ кунлаб ухлайди. Алп — ухлаётган тоғ. Бу тоғ ухлагани сари катталашаверади. Уйқудаги тоғни уйғотиш осон эмас. Алпни уйғотиш миссияси Қалдирғочнинг — сингилнинг зиммасига тушган.

Барчиндан хат келганида Алпомишга вазиятни уқтириб, кўнглига ўт ёқиб, дилини ғуборлардан, ақлини иккиланишлардан тозалаган ҳам Қалдирғоч эди. Қалдирғоч Алпомишда алплик кучи етилганини, лекин кўнгил қуввати ҳали тўлиқ етилмаганлигини сезади. Кўнгил камолига вақт кераклигини билади.

Алпомиш от сўраб боришида Култой синовидан ўтолмай қайтишига ақли етади. Ана шунда Алпомишга далда бўлиб уни уйғотади. Тоғ силжийди. Энди уни тўхтатиш қийин. Бу тоғни Қалдирғоч ўрнидан силжитади. Қалдирғоч чинакам сингил. Ҳаётда сингил аканинг беминнат хизматчиси, дуоғўйи, тарғибчиси ҳисобланади. Кимнинг синглиси бўлмаса, қилган хизмати сувга чўккандек изсиз кетаверади. Сингил аканинг борини ошириб, йўғини яшириб, элга овоза қилади. Ғоз (яхши хабар) сингилга етса, элга ошкор бўлади. Сингил туйган ғурур, фахр элга ҳам юқади.

Алпомиш учирган ғоз ҳам Қалдирғочга етди. Қалдирғоч Қоражонни Алпомиш изидан жўнатди. Алпо-

миш ўлди, деганларига ишонмайди. Қалдирғоч умид ўлмайди, деб кутди.

Қалдирғоч — амма. Аканинг боласига аммадек жонкуяр топилмайди. Ёдгорнинг ўқи ўзмаётган, пати йўқлигидан мўлжалга тегмаётган эди. Ёдгор пат сўраб Барчинга, Бойбўрига, ҳатто Қултойга ҳам бормади. Қалдирғочга юрак дардини айтди. Муроди ҳосил бўлди. Нақадар тимсолий тасвирлар, саҳналар. Отаси йўқ, юртга сиғинди боланинг «ўқи ўзмаслиги» аниқ. Амма эса, жиянимнинг ўқи ўзсин, деб курашади.

Тўй-йиғинда, маърака-мавлудда йиғин эгаси аммалар бўлади. «Амма келди — эшикларга тамма келди», «Амма келди — ҳамма келди», дейди халқ. Амманинг оилавий маросимларда ўрни бўлак. Амма аканинг мулкани қадрлайди, асрайди. Нес-нобуд бўлишига йўл қўймайди. Қалдирғоч ҳам Алпомишга мерос мулкнинг оёқ остида қолишини истамайди. Қалдирғочнинг дунёвий қадриятлар посбони эканлигини ушбу ўринлар ҳам исбот этади.

Алпомиш қайтди, Қалдирғочнинг кўнгли «бу йўловчи аканг», деди, юпунлигидан ийманиб юзма-юз бўла олмади. Алп синглисига ўзини танитмай ўтди. Вақти етиб қадрини тиклашни дилига тугиб ўтди, ҳали танишув, таништирув дами пишмаган эди.

Алпомиш Қултойга учради. Қултой алпни белгисидан таниб кўзи қайта очилди. Қултой Алпомиш бўлди. Алпомиш Қултой мақомини олди.

«Алпомиш-Қултой» адолатни тиклади.

3. ЭПОС ВА ТАРИХ

Эпос хотира ва орзунинг чегарасида туғилади.

Киши ҳаётида ёрқин из қолдирган воқеа, ҳодисаларни ё қувонч, ё афсус билан ёдлаб сабоқ уққани каби, халқ ҳам ҳаёт-мамоти боғланган улкан ҳодисаларни авлоддан-авлодга ўтказиши. Бу «ўтказиш»нинг энг оммавий шаклларида бири эпосдир.

Достон тарих эмас, аммо тарих достондан сиртда бўлмас. Достон тинглаган киши «бу воқеалар қачон ўтган экан», деб ўйлаши табиий. «Ўтганни бахши-шоир қандай айтган?» Айниқса ёзма далилга таяниб қолган бугуннинг одамига бирор-бир фикрни ҳужжатсиз ишонтириш қийин. Аслида ҳар қандай ҳужжат — ёзув — хотира. Хотиранинг эса тури кўп. Ёзма хотира қабатида оғзақиси ҳам бақамти юради. Лекин кўпчиликка бу хийла шубҳали, тўқима далил бўлиб кўринади. Кишининг кўнгил тубида турган — қон ёди эса деярли ҳисобга олинмайди.

Менинг Жама¹ деган танишим бор. Жама дунёқараши кенг, Оврўпо таълимини олган, ҳар балони билладиган одам. Баҳснинг пири, фикрини мантиқ қозигига боғлаб, ҳарфини қимирлатмай завқланишни хуш кўради.

Биз Жама билан «Алпомиш» бобида баҳс қилдик, Риф² гувоҳ бўлди.

Жама билан суҳбат

— Ким ўзи у — Алпомиш? Алпомиш, Алпомиш дейсан! Уч минг йилдан нарида бўлганми?! Жа, оширвормадингми? Алпомишинг Моисейдан ҳам олдин ўтганми? Ҳа-ҳо! Балки тўфонгача яшагандир-а? Қани исботинг, қани?

Жама ўзининг наздида михлаб ташлаган савол-далилларида завқланиб, менга Олимп тепасида турган Зевсдай қаради. Яна саволларга тутди: бирорта қадимий ёзмаси борми? Қачон ёзиб олинган ўзи? Олдимга фактни кўй. Ишонай. Факт керак, факт!

— Достон XX асрнинг бошларида ёзиб олинган. Яна бир версияси «Китоби дада Кўрқут»да келади. Бу асар XVI асрда китобат қилинган. Лекин олимлар асар сю-

¹ Кинорежиссёр Жамшид Обидов.

² Кинооператор Рифқат Иброҳимов.

жетини ўғузлар IX—XI асрларда Марказий Осиёдан Кавказ, Ўрта денгиз бўйларига олиб кетганлар, деб ёзишади. Шу ернинг ўзида минг йиллик ёзма далил турибди.

— Минг йил уч минг йил дегани эмас-ку. Сен уч минг йилданам нари, деяпсан. Гап бундай бўлмайди-да.

— Мен аниқ сана келтирмаяпман. Масаланинг моҳиятидан келиб чиқиб фикрляяпман. Эпос нима ўзи? Эпос, аввало, оғзаки ижод намунаси. Бу ерда ёзма адабиёт мезонлари билан ёндашиш кишини адаштиради. Гап эпоснинг қачон ёзиб олинганида эмас, дostonнинг мумтоз эпос кодларини қандай сақлагани ва ҳозирги ҳолатида қайси босқичда турганида. Соф эпос талабларига, ўлчамларига жавоб бера олишида. Мумтоз эпос намунаси, аввало, мифологик тафаккур маҳсули бўлади. Эпоснинг қаҳрамонлик турига мансуб асар эса, танланган алп тақдири мисолида бутун бир этноснинг ҳаётини универсал тимсолларда акс эттиради. Эпос бизга уни яратган халқнинг кимлигини танитади. Ҳар бир халқнинг қалбига, ҳаётига, тақдирига, тарихига эпос олиб киради. «Юз кўр — ҳол сўр» дейдилар. Эпос халқнинг маънавий қиёфаси, бадиий талқиндаги тарихи. Мана масаланинг моҳияти қаерда. Ўзингиз бир ўйланг, «Алпомиш»ни яратган халқ куни кеча, ё XX асрнинг бошида, борингки, бундан минг йил бурун пайдо бўлган, дейиш қайси мантиққа тўғри келади. Ҳар бир халқ катта-кичиклигидан, қандай ирққа мансублиги, ер юзининг қайси бурчида яшашидан қатъи назар, сиз билан биз кўникиб, паспорт қилиб, инсоният шажараси ибтидосига қўйган Одам Ато ва Момо Ҳавонинг зурриётлари ҳисобланади. Бу ерда менинг тарихим кўҳна, мендан улуғ йўқ, деб кўкракка урган ноқулай аҳволга тушади. Ҳар бир халқнинг ўз тарихи ва тарихий хотираси бор. Эҳтимол кимнингдир тақдир йўли, кечмиши бирор-бир манбада қайд этилмагандир. Лекин ҳеч бир халқ «тўп» этиб осмондан тушмаган, «лўп» этиб ер остидан чиқмаган.

Инсоният дарахтида ҳар кимнинг ўз ўрни бор. Халқнинг биргина вакили қолган бўлса ҳам бу тириклик занжири узилмайди. «Алпомиш» менинг халқимнинг инсоният дарахтидаги ўрни, тақдири, тарихининг бадий солномаси. Бу ерда саналар, сулолалар йўқ. Саналар, сулолалар халқнинг кўнгил тубида тиниқиб, ақл призмасида йиғилиб, Алпомиш шажараси тимсолида қуйланган, авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтган, бизгача етиб келган.

— Оҳ, сен фантазёр! Олиб қоч-а, олиб қоч. Сен айтгандай қарасак, ҳар қандай эртақ тарих бўлиб чиқадими?

— Агарда эртақ тимсолини еча билсангиз, мудраб ётган тилсимни оча олсангиз, тарихни топасиз. Эртақ эрмакка айтилмайди. Эртақ мағзини сезмаган, англаб етмаган эрмак, деб қарайди.

— Бир гапинг эсингдадир, айтдингки, «Алпомиш» ҳамма нарса, «Алпомиш»да моддийлик, маънавият, ўтмиш, бугун, келажак ҳам мужассам, дегандинг. Шунда мен дастурхонда турган қошиқни олиб, мана буям «Алпомиш»ми, дедим. Сен нима жавоб қилдинг? Ҳа, керак бўлса «Алпомиш», дединг, тўғрими?

— Тонмайман, масалани бу сатҳда — Алпомишга тегишли тимсоллар тизимида олиб қаралса, қошиқ ҳам «Алпомиш»га тааллуқли мазмунга эга, деб айтгандим. Сиз тизимни парчалаб, образни яланғоч кўрсатманг. Келинг ўзингиз яхши кўрган, тез-тез мурожат қиладиган «Инжил» тимсолларидан бири — Юсуф пайғамбарнинг отаси Яъқуб (а.с.) билан боғлиқ воқеани олиб қарайлик. «Инжил»даги ҳикоя ўз ўрнида турсин. Мени «Юсуф ва унинг оғалари» романидаги талқин кўпроқ қизиқтиради. Оқсоқол Томас Манн Яъқуб қиссасини бир шахс, бир оила ва қавм қамровида олиб ҳикоя қилмаган. Аксинча ҳикояни бутун инсоният тақдирига тегишли сатҳга олиб чиқиб тасвирлаган. Мазмун-моҳияти барчага тегишлилиги билан бу тарих ҳаманинг кўнглига яқин талқин олган. Эслаб кўринг:

Яъқуб Бобилда яшаётган узоқ қариндоши Лаваннинг олдига борганида улар уч-тўрт бўгин нарида бир шажарага бирлашса-да, ўзаро тилмоч орқали сўзлашади. Лекин уларни қон, тарихий хотира, аждодлар ёди бирлаштириб туради. Лаван ўзи яшаётган муҳитга мослашиб, бобомерос санамлари ёнига бобилликлар туморларини қўшиб топинаётган, бобиллик аталиб кетган бўлса-да, худди Бойсаридек барибир «келган бой» тамғасидан қутула олмаган эди. Қони, руҳи Бобилга бегона эди. Шу сабабли ҳам икки қизини ёнида турган, ҳар куни тиллашиб, олди-бердиси юраётган бобилликка эмас, қариндоши — Яъқубга берди. Эски ўзанни янгилади. Оиласининг, ўзлигининг ўзга қавмга қўшилиб, сингиб кетишига имкон бермади.

Моҳиятан олиб қаралса, ушбу тарихнинг «Алпомиш»га уйғун жиҳатлари талай. Биргина ўрин: Алпомиш Барчинни излаб қалмоқ юртига етганида, Барчин бизга хат жўнатди, деб тўғри Барчин ўтовига от солиб бормади? Нега аввал чўпонларга қўноқ бўлди? Сўнгра Қоражон билан дўстлашди. Шунда ҳам шошмади. Барчиннинг олдига Қоражонни жўнатди. Бу тасвирлар дoston сюжетининг шунчаки тасодифий ҳалқалари эмас. Ўзига хос ҳаётий, керак бўлса, тарихий типологик мантиққа, асосга эга ўринларидир. Бир зум эпосдан четланиб, воқеани ҳаётий сатҳга кўчириб қарайлик: Бойсари бошлиқ эл Қалмоққа кўчиб келди. Элга аралашди. Олди-берди қилди. Эпос «орадан етти йил ўтди», деб айтади. Эпоснинг «етти» йиллик муддати ҳам тимсол. Эҳтимол ҳаётда бу муддат худди Лаван Бобилга бориб тилини унутиш даражасида кечган вақтга тенг бўлиши ҳам мумкин. Балки ундан ҳам узоқдир. Тарихда кўчган эл Барчиннинг буви авлодидир. Алпомиш эса, худди Яъқубдек, ўртадан икки-уч авлод ўтиб амакиваччасининг қизи билан элини ота юртга олиб қайтгандир.

Эпосни майда тафсилотлар қизиқтирмайди. Эпос моҳиятни типик ҳолатларда умумлаштиради. Эпос та-

рихнинг барча даврларини яхлит бир жамловчи тимсолий давр тизимини яратади.

Яъқуб амакиси билан тилмоч орқали гаплашганидек Алпомиш ҳам Барчин билан илк бор, Қоражон элчилигида сўзлашди. Чунки Қоражон билан Барчин бир социал муҳит кишилари эди.

XX асрнинг мумтоз реалистик асари билан ҳар жиҳатдан тиллашаётган халқ достони ўз бадий мезонлари, ифода шаклларида тарихни акс эттирмоқда.

Эпос тимсоллар тизимида турган ҳар бир детал: бу — Барчин Бойчибор оёқларидан тиши билан суғуриб олган гулмихми, ўрнида келган «қошиқ»ми «Алпомиш»га тегишли мазмун касб этади — «Алпомиш» бўлади.

Тарихда Алпомишга ўхшаш, тақдири халқи, бутун этнос тақдирига айланган шахслар қанчадан-қанча ўтган. Халқ борки, улар бугун ҳам бор, келажакда ҳам бўлади. Эпос ана шу пассионар шахслар ҳаётини яхлит бир тизимда бадий тимсолга айлантирган. Шу сабабли ҳам дostonдаги ҳар бир сўз, образ, воқеа нафақат дoston қаҳрамонлари ҳаётига, балки халқнинг ўтмиши, бугуни, келажакига тегишлидир. Дostonда ўтмиш, бугун ва келажакнинг моҳияти акс этган. Эпоснинг барҳаётлиги ана шу моҳиятда. Фақат ҳар бир авлод ушбу моҳиятни кўнгил мулкига айлантириб, тимсолларни ўз замони тилида қайта тирилтира олиши шарт. Шунда эпос архив мулки, музей экспонати, кутубхона инвентарлигидан чиқиб, чинакам маънавий хазинага айланади.

Ҳаким айтади. Бахши-шоир дostonда қайта-қайта куйлайди:

«Дам шу дамдир, ўзга дами дам дема,
Шукр қилгин, давлатингни кам дема».

Дамнинг дами, давлатнинг — хазинанинг мулкига бугуннинг авлоди эга чиқишидадир...

Қиёслар

Ҳар ким ўз тенги билан бўйлашади. Синчи синчига, бахши бахшига, алп алпга қиёсланса ўрни, мавқеи, кучу қудрати аниқланади. «Алпомиш» достонининг баҳоси дунё эпик хазинасидаги «Маҳобҳорат», «Одиссея» каби достонларига қиёсланса, кўрар кўзга ойдинроқ билинади.

«Алпомиш» ва «Одиссея» ўртасидаги яқинликни ўтган асрнинг йигирманчи йилларида Ғози Олим илк бор айтиб ўтган. Сўнгра кўплаб тадқиқотларда Алпомиш ва Одиссейнинг узоқ айрилиқдан кейин ўзга қиёфада ёрининг тўйи устига келиб, рақибларини жазолагани хусусида анча-мунча фикрлар билдирилди.

«Алпомиш» ва «Одиссея» достонлари орасидаги уйғунликнинг кўлами бу мотивлардан кўра анча кенг. Яқинлик, аввало, қаҳрамонларнинг исмида турибди. Алпомишнинг бир исми — Ҳакимбек — донишманд, оқил дегани. Одиссей эса «ўта доно», «серақл» сифатларига эга. Достонлардаги қаҳрамонларнинг «сафар» саргузаштлари тафсилоти, деталларидаги ўхшашликларнинг асл моҳиятида ҳам улкан уйғунлик яширин.

Ўхшашликларни шунчаки санаб ўтайлик:

Кирканинг маслаҳатига кўра ўликлар салтанатига йўл олган Одиссей шериклари билан олов дарёсидан ўтади. Алпомиш зиндонбанд қилинишидан олдин гулханда ёндирилади. Одиссей йўлда эчкини қурбонлик қилади.

Алпомиш зиндонда вақти Товканинг серкаси зиндонга тушиб кетади. Сўнгра Кайқубод Алпомишга навбат билан серкалар ташлаб туради.

Кирка ва Товка ойим образлари ўртасида ҳам «қариндош»лик мавжуд. «Алпомиш» достонининг бобо сюжетида Товка, Сурхайил, қалмоқ алплари ер ости дунёсининг фуқаролари бўлишган. Достонда алпларнинг ёрда яшашлари ана шу тасаввурларнинг изи эканлиги аниқ.

Фольклоршунос Жаббор Эшонкул Култой ва чўққабоқар Евмей образлари ҳамда ҳар икки эпосдаги тўй «айтишуви» мотивининг жуда яқин эканлигини алоҳида тадқиқ этган.

Иброҳим пайгамбар тарихидаги қуллар сардори Елизар ва Култой ҳам бир иқлимга мансубдир.

Кўриб турибмизки, ақлли китобхон тарихи уч минг йилдан нарида, деб ишонадиган, кўниккан «Инжил»у «Одиссея» тафсилотларига, мазмуну моҳиятига уйғун ўринларни «Алпомиш» ўз қўнжида ўта бадий шаклларда, яна жонли ижрода асраб келмоқда. «Алпомиш»нинг илдизи уч минг йилдан нари, дейилганда ушбу жиҳатларга таянамиз...

«Алпомиш» нафақат кўҳна мифологик тасаввурлар, муқаддас битиклардан, балки халқнинг кечмиш тарихидан ҳам қувват олган, кўркам бадий эстетик ҳодисага айланган.

Эпос зувалася...

«Алпомиш» воқеасини «айрилиқ» ва «бирлашув» дostonи деб содда мазмунга келтириш мумкин. Бир авлод «хато» қилади, навбатдаги бўғим ўнглайди. Оила — салтанат таназзулга юз тутаяди, яна қайта қувватга эниб, қад ростлайди, ўзлигини намоён этади.

Нима учун айнан ушбу сюжет пайдо бўлди? Нега барча ҳақиқатлар ушбу воқеа тизимида қурилди?

Жавобни эпос яратувчиси бўлмиш халқнинг кечмиши, тарихи айтади.

Тарих саҳнасида бугун ўзбек номи билан танилган этнос кечмишда айни ҳолат энг долзарб масала бўлганлигига далиллар, мисоллар исталганича топилади. Бу кунгача «бўлиниб, бирлашув»нинг «болу захри»ни бизнинг аждодларимиз кўп тотган. Тақдирнинг ошиғи туну кундек айланиб тушаверди, гоҳ чикка, гоҳ пукка, гоҳ олчи турди. Узоқларга кетиш шарт эмас, яқин бешолти асрда кечган воқеаларни яхлитлаштириб хаёлан

ёдлайлик: Соҳибқирон Амир Темур тузган салтанат нуради, чархнинг ғилдираги қуйига инди... Уч хонлик бўлди... ички низо, келишмовчиликлар авжига чиқди. «Бўлингани бўри еди» — XIX асрнинг иккинчи ярмида Чор Россияси юртни босиб олди. XX аср бошида қизил империя бутунлай домига тортди. Яна вақти етди, аср сўнгида халқимиз истиқлолга эришди, мустақил бўлди... Давлатчилик анъаналари қайта тикланди...

Таом тотини бир луқма билдиради. Бўлиниш ва тузилишнинг аччиқ-чучугини англаш учун бутун тарихни бошдан-адоғ варақлаш шарт эмас. Энг ибратли бирикки воқеани эслаш кифоя.

Тадқиқотчилар «Алпомиш»га нисбат бериб ўрганган бир қўҳна тарихий афсона бор. Бу — Ашина уруғи ҳақида. Ўз гулханида ёниб, кулидан қайта тирилган қақнусдек Ашина тақдирига уйғун воқеалар силсиласидан «Алпомиш»нинг зуваласи олинган. Фақат «Ашина» афсонаси «Алпомиш» достони бўлди, деб сўзма-сўз қараш нотўғри. Биз атай «Ашина тақдирига уйғун воқеалар» деб яна бир бор таъкидламоқдамиз.

Ҳикмат:

«Айтдинг ишондим.

Қайтардинг шубҳаландим.

Такрорляяпсан — ёлғон...»

Ёлғон шунчаки тўқилмайди. У ҳақиқатга парда бўлиб тушади. Чирмовуқдек ҳақиқатга ўралиб кун кўради. Ҳақиқатнинг қуввати ҳисобига яшайди... Парда сурилса, чирмовуқлар юлинса ҳақиқат ойдинлашади...

Афсоналар ёлғон эмас, ёлғон аралаштирилиши, ёлғон талқин этилиши мумкин. Замирида ҳақиқат туради.

«Ашина» афсонасини Н.Я. Бичурин хитой манбаларига таяниб илм оламига машҳур этди. Афсонани ёзиб қолдирган чинликнинг отасига раҳмат. Эҳтимол у хитойлашган турк бўлгандир. Муҳими бу эмас. Ким

қайси этноста ўз қувватини қўша, ўша этнос вакили бўлиб қолади. Лекин муаллифнинг қон ёди қаерлардадир белги бериши аниқ.

Аслида Ашина аждодлари хунларнинг бир тармоғи эди. Ёв босиб қавмни бутунлай қиличдан ўтказди. Душманлар дарғаси биргина болага раҳм-шафқат қилди. Шунда ҳам боланинг оёқ-қўлларини чопиб, кимсасиз даштга ёлғиз ташлаб кетишни буюради. Яратганнинг амри билан бир бўрининг болага меҳри тушиб, уни тарбият қилади. Бола улғайиб, камолга етади. Бўри боладан ўнта ўғил топади. Ўғилларнинг ҳар бири бир уруғга бош бўлади. Уларнинг орасида Ашина ўдага чиқади. Шухрати узоқ-узоқларга кетди. Она бўрини шарафлаб, Ашина байроғига бўри расмини тушириб ўрда дарвозасига осди. Ашина сабаб тарих китобига бўри наслари зикр этилди.

Афсонадаги бўрининг тимсол эканлиги аниқ. Тимсоллар пардасини сириб, воқеа қандай кечганлигини тиклаб кўрайлик. Аслида ягона шажарадан унган икки қабила бир-бирига ашаддий рақибга айланадилар. Тақдирни қарангки, қабила бошлиқларининг фарзандлари ўртасида муҳаббат риштаси боғланади. Қизни ҳалокатдан қутқарган йигитнинг жасорати муҳаббатнинг унишига сабаб бўлади. Оталар воқеадан хабар топсаларда, сезмасликка олишади. Йигит билан қизни яқинлаштирмасликка интиладилар. Икки ўртада арзимаган баҳона сабаб уруш бошланади. Қизнинг отаси ғолиб келади. Йигит мансуб қабиланинг барча эркаклари қиличдан ўтказилади. Навбат йигитга етганида қиз отасидан «омонлик» тилайди. Йигитни қурол тутмайдиган ҳолда ёлғиз ташлаб кетишни, қолганини тақдирга қўйишни, маслаҳат беради. Ота йигитнинг қизга қилган яхшилиги бадалига, қизининг бу ўтинчини қондиради. Йигитнинг қўлларини чопиб, бийдек даштга ташлаб кетадилар. Қиз худди «Алпомиш»даги Товка ойм, «Ойсулув»даги Офтобхондек йўл тутади, вақтини чўглаб, тадоригини кўриб, тунда қўшдан кетади. Йигитни топиб, у билан

киши топмас ерда макон тутади. Улар ўнта ўғил кўришади. Қиз бўри уруғидан эди. Шу сабабли авлодлар халоскор онани улуғлаб ушбу уруғ унвонини ўзларига оладилар... Ўғиллар орасида Ашина юксак мартабага эришади. Шон-шуҳрати узоқ-узоқларга кетади...

Иккинчи воқеа ёвдан омон қолиб Арканақунда тўрт юз йил яшаб, кўпайишиб, боболар юртига қайтиб келгач яна ўзаро ёвлашган ака-укалар ҳақида. Бу тарихнинг алоҳида эътиборли жиҳати шундаки, урушган оға-ини Алпомиш мансуб Қўнғирот уруғининг бобокалонлари ҳисобланади. Абулғозий «Шажараи турк» асарида воқеани «Қўнғирот элининг зикри» сарлавҳаси билан қуйидагича ихчамгина баён этган: «Қаён наслидин бир киши бор эди. Анинг уч ўғли бор эди. Аввалгининг оти Чўрлуқ мерган, иккинчисининг оти Кубайшира, учинчисининг оти Тусбудай. Чўрлиқ андай отар эди ўқниким, бир куни иниси Кубайшира билан урушти. Иккиси ҳам от устида эрди. Ёйин олиб ўқин кезлади. Кубайшира энгашиб бошини отнинг бўйнига паноҳ қилди. Бир замон тургандан сўнг, бошини кўтарди. Чўрлиқ инисини аяди. Тақи кўнглиндан айтди: «Муни андоғ отайин қўрқсин, аммо зарар топмасун». Қулоқинда улуғ ҳалқаси бор эрди. Ани қасд қилиб отди. Ўқ халқанинг ичиндан ўтиб кетди. Чўрлуқ мерганнинг бир ўғли бор эрди. Қўнқират отли. Барча Қўнқират эли анинг насли турур».

Келтирилган тарих сиртдан қаралса оддий воқеа бўлиб туюлади. Лекин уни «Алпомиш» достони кўламида олиб баҳоланса Чўрлиқ мерган ва Кубайшира қарама-қаршилиги Бойбўри билан Бойсарии келишмовчилигини ёдда тиклайди.

Ҳамиша эл бошига тушган фожианинг ўзагида Чўрлиқ мерган ва Кубайширанинг аждодлар ўғитини унутиб, қабила тартиб-қоидаларига бўйсунмаганлари туради. Аниқроғи, уларнинг ҳар бири бу қоида, ақидаларни ўз мезонларига солиб талқин этганларида. Яна ҳар бири ўзини ҳақ билиб, тарафдорлар топади. Натижа

эса ҳамиша бир махражли якун топган: эл бўлиниб, ҳар доим қабатда пайт пойлаб турган душманнинг ови барор олган.

Арканакун бошига тушган қора кунда, Ашина уруғи тарихида ҳам Чўрлиқ мерганлар билан Кубайширалар ёвлашган. «Алпомиш» эса уларни Бойбўри ва Бойсари, деб атади. Исmlар бу ўринда моҳиятни ўзгартирмайди. Бўлиниш қачон, қайси даврда, кимлар ўртасида бўлмасин, бир натижа берган: салтанат қулаган, эл қиргин-баротга учраган, мўъжиза билан омон қолганлар пана-пасқамда паноҳ топиб, яна қайта куч йиққан, ўтган шон-шуҳратни тиклаш орзусида курашган. Тангри ярлақаган алп-авлодлар туғилганда муродларига етишган.

Тақдир чархпалаги айланган. Таназзул ва юксалишининг ҳар бир ҳалқаси хотирани янгилаган. Халқ бу такрорсиз такрорни чуқур англаб, туб моҳиятига етган, кўнглида пишитиб, авлоддан-авлодга дoston шаклида ўтказган. «Алпомиш»га тарих шу тарзда сингишган.

Қақнус жони жононаси

«Эпос ва этнос» масаласи дostonда ўзига хос талқин топган бир қатлам. Дoston мазмун-моҳияти бу масала қамровларидан ҳадсиз кенг кўламларга эга. Дostonдаги маъно қатламларининг ҳар бири алоҳида тадқиқотларни кутиб турибди. Биз бу ўринда бир муҳим мавзуга озгина чизги ташлаб ўтишни лозим топдик, холос.

Ҳаёт фақат уруш, ажралишу бирлашувдан иборат эмас. Бу дунёда муҳаббат деган буюк туйғу, куч-қудрат борки, Инсоният ер юзида яшаяпти. Муҳаббат Одам Ато билан Момо Ҳавони ерга олиб тушди, қонини кўшди. Наслини кўпайтирди. Лекин бу кўшилунинг баҳоси қимматга тушгани сир эмас. Нақл қиладиларки, «улар жаннатдан қувилди... Ерга туширилди...» Ердаги ҳаёт эса қувонч ва қайғу бадалида кечади...

Алпомиш ва Барчин ҳам Одам Ато ва Момо Ҳаво тақдирини ўзига хос равишда такрорлайди. Алпомиш ва Барчин аجدодлари Одам Атога — Киши, Момо Ҳавога — Тиши деб исм берганлар. Киши ва Тиши қони ер юзидаги ҳар бир одам томирида оқар экан, уларнинг тақдири ҳам такрор-такрор келаверади.

Эпос бу тақдирларни йиғиб Алпомиш ва Барчин тимсолида бизга ойна қилиб кўрсатади.

Ойнага қараймиз фикр қиламиз.

Ойнага қараймиз, шукр қиламиз.

Ойнага қараймиз ўзимиз, кўзимиз кўринади...

Ойнага қараймиз кўнгил кўзга эврилади, жон жононасини топади. Алпомиш Барчинни, Барчин Алпомишни, Киши Тишини, Тиши Кишини топганидек...

«ГҮРҮҒЛИ» — ХАЛҚ ТАҚДИРНОМАСИ

«Гүрүғли» халқимизнинг осмон ёриткичлари, хусусан қуёш, ой билан боғлиқ ерда фаслларнинг алмашинув тартибини изоҳловчи туркум мифологик дунёқарашлари заминда пайдо бўлган дostonдир. Мифологик асосда ривож топган эпоснинг таянч қаҳрамонлари дастлаб ярим маъбуд ярим одам, яъни маъбудлар ва одамлар дунёсининг элчи — боғловчи вакиллари бўлишган. Улар маъбудлар тартибини одамлар ўртасида ёядиган йўлбошчилар ҳисобланган.

Гүрүғли образи ҳам ибтидода Қуёш маъбудининг ўғли ва ердаги элчиси сифатида англаangan. У борса келмас юрт вакили — қиш тимсоли Райҳон подшони ер юзидан қувиб, ёзнинг келишига йўл очган, ўлик табиатга тириклик қувватини беришга камарбаста бўлган, натижада табиатнинг доимий ҳаракатини таъмин этувчи икки қутб — ёз ва қиш (эзгулик ва ёвузлик)нинг бир палласи (ёз томони) сифатида ўз ҳукмини белгиланган муддатгача юргизган.

Вақтлар ўтиши билан Гүрүғлидаги кўк (маъбудларга тегишли) хусусият ва сифатлар палласи ер (одамлик) томон оғди. Гүрүғли тўлиқ равишда халқ йўлбошчиси ва ҳукмдор (соҳибқирон)ининг бадий образига айланди. Эпос воқеалари эса халқ ҳукмдори, йўлбошчиси ҳаётини бадий-эстетик сатҳда кўрсатишга уйғунлашди. Янгича талқин ва асослашлар олди. Айни пайтда қаҳрамон ҳаёти ва тақдири халқнинг ҳаёти ва тақдирига айланди. Шу маънода «Гүрүғли» дostonини

халқ «тақдирномаси» дейиш мумкин. Эпоснинг, хусусан, «Гўрўғли» дostonларининг халқимиз «тақдирномаси» эканлиги ҳақидаги сўз шунчаки айтилмаяпти. Бу фикр эпос воқеалари ва халқ тарихини қиёсий мушоҳададан ўтказиш баробарида ўз тасдиғини топади.

Аввало, қаҳрамон туғилиши арафасида у мансуб бўлган этноснинг сиёсий аҳволи, мавқеига диққатимизни қаратайлик. Ана шунда қаҳрамоннинг ўз халқи тақдирининг — тарихининг қайси босқичида, қандай шароитда дунёга келганлиги аён бўлади. Унинг зиммасидаги тарихий миссия нимадан иборат эканлиги англашилади.

Дostonнинг Қўрғон — Пўлкан версияси шундай бошланади: «Бурунги замонда Ёвмит деган эл, Мари деган бир қўрғон бор эди...» Бошлама давомида туғилажак қаҳрамоннинг наслу насаби, ота-онасининг Шохдорхон юртига асир тушиб кетгунигача тўлиқ маълумот беради. Бошламадан англашиладики, бўлажак қаҳрамон эпик Ёвмит ва Така эли вакилларининг фарзанди, у икки элни қон жиҳатидан бирлаштиради. Яъни, Гўрўғли ота томондан ёвмитларга, она томондан такаларга бориб боғланмоқда.

Қаҳрамон туғилиш арафасида мамлакатнинг сиёсий ҳолати шундай эдики, Одилхон расман эпик Така-Ёвмит элига хон бўлса-да, ёвмитлар ўз ҳолича, такалар алоҳида, ҳатто Мари каби қўрғонлар ҳам мустақил сиёсат юргизиб яшар эди. Катта мамлакатнинг майда хонликлар, бекликларга бўлиниб, ўзаро низо, ички урушлар билан яшашлари ҳам бошламада ўз аксини топган. «Марининг беги Қовуштахон Ёвмит элининг хони Одилхон подшонинг бозорчи савдогарларини йўлда талаб олди» («Гўрўғлининг туғилиши». — Т., Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967). Натижада Одилхон подшо Мари қўрғонини вайрон қилиб, Қовуштихонни тўпга солиб отдириб юборади. Ўғли Тўлибойни эса ўлдирмай тарбиялади. Вояга етгач, «бу ҳам ўзимнинг суюгим-да» деб қизи Биби Ойшани берди.

Кўриниб турибдики, мамлакат подшозодалар ўртасида пароканда бўлиб, уларнинг ҳар бири тахт даъвосида ўзаро кураш олиб бормоқда. Бундай шароитда қолган мамлакат кўшни кучли давлат тазйиқида бўлади, сиёсий қарам ёки тўлиқ мустамлакага айланади.

Демак, қаҳрамон туғилиши арафасида эпик Така-Ёвмит эли ўз бирлигини, куч-қудратини ўзаро ички урушларда йўқотган эди.

Бундай мамлакатда элнинг каттаю кичиги — подшосидан подасигача орият, номус, қадрият қолмайди. Ҳамма тариқдай тарқоқ яшайди, қорин гамида ёлғон гапиради, ўз ёлғонларига ўзларини ишонтириб, ёлғонларга ростдек кўнигиб қолишади. Айни ҳолат дostonнинг икки ўрнида жуда аниқ ифода этилган.

Биринчиси, Гаждумбек, Биби Ҳилол, Равшанларнинг асир тушиб кетганларида ҳеч кимнинг хаёли қалқимаганлигида бўлса, иккинчиси, анча батафсил очиқ-ойдин тасвирланган.

Райҳон араб Ёвмит элининг сардори Аҳмадбекнинг хотинини олиб қочиб кетди. Ёш Гўрўғлидан бошқа ҳеч ким бу ишни фожиа сифатида қабул қилмайди. Гўрўғли одамлардан араз қилиб Болли кўлига чиқиб кетганда, уни айтгани келган одамлардан сўрайди:

«— Элда ҳеч гап-сўз, маслаҳат бўлдимми?

Булардан бири айтди:

— Ҳамманинг ҳам кўнгли қора.

Гўрўғлибек:

— Урайхон подшо, элни йиғамиз, кўпчилик лашкарни уямиз, Гўрўғлини сардори лашкар қиламиз, Ширвоннинг элига аскар тортиб борамиз, Райҳон подшони ўлдирамиз, Холжувоннинг лотини оламиз, хазинасини барча аскарларга талатамиз, деб айтмадимми? Мен маслаҳат бўлар деб ҳар куни пойлаб ётибман. Хабар йўқ, — деди. Келган одамлардан бирови айтди:

— Ундай чоқ сўз, маслаҳат бўлгани йўқ.

Гўрўғлибек, «беномуслар», деб сўкиб-сўкиб, бир хилини ўлдириб, бир хилларини бураб синдириб қол-

ди, қолгани қочиб шаҳарга кирди». («Гўрўғлининг туғилиши». 1967. 106-б.) Аҳмад сардор эса барча воқеадан хабар топгач, «Хайр, тақдирда», деб парвойига келмайди. («Гўрўғлининг туғилиши» 1967. 107-б.)

Гўрўғли ана шу пароканда, қадрини англамаган авлодга қарама-қарши туғилган янги авлод вакили. У томирида оқаётган қони, мамлакат сарҳадларини бедахл сақлаш орзуси, ор-номус деб оташин қайғуриши билан ҳам бошқалардан кескин ажралиб туради. У мамлакатни ички ва ташқи душманалардан халос этувчи қаҳрамон — янги авлод дарғаси бўлиб туғилди. Л.Н. Гумилев бу хил одамларни пассионар шахс сифатида тадқиқ этган. (*Гумилев. Л.Н. Монголы и меркеты в XII в. — Ученые записки Тартуского гос. ун-та, 1977. 82—83-б.*)

Ўзаро қиёс этиб қаралса, табиат ва жамият қонунлари ўртасида кўз илғамас, ҳайратланарли даражада уйғунликни кўриш мумкин. Худди қиш батнида баҳор етилиб, баҳор қўйнидан қиш туғилиб келишидек, таназул босқичидан чиқаётган этнос халоскори ҳам душман этнос ичида улғаяди, барча улкан салтанатлар таназули ўз ичида етилган — аслида у «ютиб» юборишни мўлжаллаган бегона этнос қувватидан пайдо бўлади.

«Гўрўғли» достони мағзидаги мифологик асос, яъни ўлик оламдан тирик оламнинг яралиши ҳақидаги табиат ҳодисасини изоҳловчи миф моҳиятан ўзгаришсиз жамиятнинг яшаш ва ривожланиш тарзига — этносларнинг пайдо бўлиши, кучга эниб, таназулга учраши ҳодисасини изоҳлашга кўчди. Бу ўринда «ўлиб-тирилиш» кенг маъно қамровини олади. Янги талқинлар пайдо қилади. Гўрўғли достонининг асос мағзи ана шу ҳодисани бадий шаклда рамзий-тимсолий семантик қатламларда акс эттириши билан аҳамиятли ва халқнинг чинакам бадий тақдирномасидир.

Гўрўғлининг ота-онаси ёшлигида Заргар подшоси Шоҳдорхонга асир тушиб, душман юртида топишади. Гўрўғли душман юртида туғилиб улғаяди (худди қиш

қўйнида кўклам туғилганидай). Гўрўғлининг ота-онаси ва тоғаси — Гаждумбекнинг ватанга бўлган муҳаббатлари, интилишлари мағзида юрт бошига тушган кулфат, фожиа акс этади. Равшаннинг шаҳзода бўлсада, кул сифатида сотилиши, Гаждумбекнинг Шоҳдорхон саройида мулозимлик қилиши замирида бу фожиа янада бўртиб кўринади. Туркий қавмлар, халқлар тарихида ушбу ҳолат бот-бот такрорланиб турганлигини тарихий манбалардан топиш мушкул эмас. Айти ҳолатнинг умумлашма, барча даврларга мос келувчи картинаси «Кул тегин битиги»да жуда аниқ баён этилган.

«... Хоқонлик қилиб турган хоқонни йўқотиб юборган. Табғач халқига бек бўладиган ўғил боласи билан кул бўлди, сулув қиз боласи билан чўри бўлди. Турк беклари туркча отларини ташлади. Табғач бекларининг табғачча отини қабул қилиб, Табғач хоқонига қарам бўлди. Эллик йил меҳнатини, кучини сарф қилибди. Шарқда — кун чиқарда Бўкли хоқонига лашкар тортиб борибди. Табғач хоқонига туркларнинг давлатини, ҳукуматини олиб берибди... Турк фуқароси, барча халқ шундай дебди: «Давлатли халқ эдим, давлатим энди қани? Кимга давлатни эгаллаб бераяпман? — дер экан. — Хоқонлик халқ эдим, хоқоним қани? Қайси хоқонга меҳнатимни, кучимни сарф қилаяпман? — дер экан. Шундай деб, Табғач хоқонига қарши бўлибди. Қарши бўлиб қувилиб, ўзини тиклашга умид қилиб, яна таслим бўлибди. Шунча меҳнатини, кучини сарф этганини андиша қилмай, Табғач хоқони турк халқини ўлдирайин, уругин қирайин», — дер экан ва уни йўқотиб бораётган экан. Аммо юқорида турк осмони, туркнинг муқаддас ери, суви шундай дебди: «Турк халқи йўқ бўлмасин!» деб, «халқ бўлсин!» деб отам Элтариш хоқонни, онам Элбилга хотунни тангри ўз мартабасида тутиб, юқори кўтарган экан...» («Қадимий ҳикматлар». — Т., Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. 25-б.)

Айни сўзни Доро ва Кир босқинлари, Искандар ва араб истилоси, мўғуллар ва сўнгги рус мустамлакачиларига нисбатан ҳам айтиш мумкин. Кул тегин сўзлари бевосита Гўрўглининг ўй-кечинмалари, дардлари, армонларига ҳам уйғун. Кул тегин ҳам, Гўрўгли ҳам тўлиқ пассионар шахслардир. Этнос ва пассионарлик назариясининг асосчиси Л.Н. Гумилев этнослар ҳаётидаги кўтарилиш ва тушишларни, ундаги шахслар ҳаётини ўрганиб шундай хулосаларга келганки, киши беихтиёр олим бу назарий умумлашмаларни «Гўрўгли» достони асосида яратганми, деб айтиши ҳам мумкин. Мавжуд уйғунлик бир жиҳатдан Л.Н. Гумилев назариясининг ҳақиқатга қанчалик яқинлашганлигини кўрсатса, иккинчидан, эпосларда халқ тарих ва тақдирининг асосий кодлари бадиий образлар шаклида намоён бўлганлигини англатади.

Л.Н. Гумилев ёзганидек, пассионарлик — бу турли табақаларнинг ҳаётдан қониқмаслиги, пассионарлар ўз қабилаларини ҳузур-ҳаловатидан маҳрум қиладилар, бироқ уларсиз қавм ҳимоясиз бўлиб қолади. Чиндан ҳам Равшан, Гаждумбек, Биби Ҳилол ва Гўрўгли ўз ҳаётларидан, бу тарзда яшашларидан норози эдилар ва курашдилар. Уларнинг кураши турли даражада ўз қабиладошлари тинчлигини бузди.

Олим пассионар шахсларга хос хусусиятларни тарихда улкан салтанатларга асос солган Модэ, Темучин каби жаҳонгирлар ҳаёти мисолида кўрсатади. Қизиғи шундаки, кўпчилик пассионар шахсларнинг ҳаёти ва тақдирларида ўхшашликларни кўрамиз. Эътибор берайлик, Л.Н. Гумилев Хун салтанати асосчиси Модэ ҳақида шундай маълумотларни келтиради.

Хун подшоси Туман тожу тахтини гўзал жориясидан туғилган суюкли ўғлига топшириш учун катта ўғли Модэдан қутулиш йўларини ахтаради. Ҳатто бу йўлда кўшни мамлакатларнинг ҳар қандай талабларини қабул қилишга ҳам тайёр туради.

Аслида Туман ва унинг сафдошларини эскича руҳда тарбия топган сахро лўттибозлари десак, адашмай-миз. Агарда барча хунлар улардек бўлишганида, биз бугунга келиб хунлардан бирортасининг номини ҳам билмас эдик. Бироқ навқирон хунлар орасида ғайратли, тадбиркор, ватанпарвар янги пассионар авлод қад тиклаб келарди. Шаҳзода Модэ ана шу авлод вакиллари-дан бири эди. Туман эса ўғли Модэни суғдларга гаров сифатида берди. Сўнгра Модэни ўлдирсинлар, деб суғдлар устига юриш қилди. Аммо жасур Модэ душман исканжасидан қутулиб, ўз қабиладошлари қароргоҳига қайтиб келишга улгурди. Туман қабила аҳли тазйиқи остида минг оилани Модэга мажбуран топширди. Модэ эса ўз қўшинида мустаҳкам интизомни жорий этиб, давлат тўнтариши қилди. Мазкур тўнтарийишда Туман, унинг суюкли жорияси ва кичик ўғли ҳалок бўлди. Шундай қилиб, Модэ ўз мавқеини мустаҳкамлаб, жангу жадаллар билан шавкатли хун салтанатини тузишга эришди.

Л.Н. Гумилев ўзининг «XII асрда мўғуллар ва меркетлар» деб номланган мақоласида Темучин ҳақида шундай ёзади: «Ҳа, ёлғончи ва хоинлар қуршовида қолган Темучиннинг тақдири аянчли эди! Бироқ у қисматнинг бу оғир юкини энг яқин кишиларига ҳам сездирмай, қанчалар матонат билан елкасида олиб юрди. Чунки мақсадга эришиш йўлидаги бундай чидам ва матонат пассионар шахснинг асосий фазилатидир».

Яна бир қиёс: Чингизхон тарих саҳнасида чиқишидан «... йигирма йил илгари татарлар Амбағай хонни хоинларча қатлга йўллаганларида мўғуллар ўзларини қандай тутганликларини бир эслаб кўрайлик. Улар ўшанда янги хон сайлаб, бўкиб ичишганди. Есугей баҳодирнинг ўлиmidан кейин эса, унинг етимларининг мол-мулкани талон-торож қилишганди. Меркетлар бундай душмандан ҳайиқмас эдилар».

Чингизхон тарих саҳнасига чиққач, «Бироқ орадан йигирма йил ўтди, пассионар шахсларнинг сони популяция жараёнида ортиб борди, шунга мувофиқ қавмнинг табиати ҳам ўзгарди. Энди лоқайдлик турмуш тарзига бегона, жирканч иллат сифатида баҳоланадиган бўлди. Биргина мўғул аёлининг шаъни поймол этилганида, интиқомга қирқ минг отлиқнинг оёққа қалқиши учун махсус чақириқлар керак бўлмай қолди. Албатта, уларнинг ҳаммасининг кучи билагига сиғмай, баҳона кутиб турган эди, дейиш қийин. Эҳтимол, уларнинг кўпчилиги, уйда ёғли гўшглари ни пишириб еб ўтирса ҳам бўларди. Бироқ мавжуд шароит, умумий руҳий ҳолат ўйлаш имконини бермас эди. Серғайрат, довюррак, фидойи йигитлар эл орасида шундай кайфият яратган эдиларки, бошқача айтилса, этник-ижтимоий биомайдоннинг шундай таъсир кучи юзага келган эдики, ўтовда қолиш шармандалик ҳисобланарди.

Жангчилар йиғилиб, бир сафга тизилишганда эса, улар шундай бир шиддатли вулқон тўлқини янглиг кучга айланар эдики, то мақсадларига эришмагунларича, бу кучни тўхтатиб бўлмасди. Уларни тўхтатиш учун эса айни шулардек буюк бир қудратли қарши куч керак бўларди (*Л.Н. Гумилев. Кўрсатилган асар. 1977. 115-б.*).

Модэ ва Темучин каби Гўрўғли ҳам етимлик, оғир болаликни бошидан кечирди. Унинг ҳам давлат тепасига келиши эски авлод ва инверт оломонга қарши кураш билан биргаликда кечди. У ҳам тарихий пассионар шахслар каби ўз қувватлари билан этнос характери ни ўзгартира олди. Серғайрат, тадбиркор, ватанпарвар янги авлод етишувида етакчи дарға сифатида беқиёс хизматлар қилади.

«Гўрўғли» достони талқинига кўра, эпик Така-Ёвмит юртида янги этноснинг пайдо бўлишидаги илк пассионар ҳаракат, яъни инкубацион жараён, Шоҳдорхон юртида, тутқунликда яшаётган Равшанбек, Гаждумбеклар тимсолида намоён бўлади.

Гаждумбек билан Равшанбек бир ўлган от суягини кўриб, унинг тулпор бўлганлигини таниб, бу тулпор суягининг хор ётганлигидан ўзларининг ҳам хўрликлари ёдига тушиб:

«Икковининг банди бўғини бўшади,
Ўлим қурсин суяклари шовшади.
Мусофирлик асар қилиб бошига
Икковлари «аттанг, аттанг» дейишди».

(«Гўрўғлининг туғилиши». 1967. 27-б.)

Бекваччалар бу тулпор суягини лампа шишадай уйнинг ўртасига осиб, тунаб ўтиришди ва Равшаннинг синчилиги ҳақидаги хабар Шоҳдорхон қулоғига бориб етди. Равшан Шоҳдорхонга ҳақ гапни айтиб, «мукофот»ига кўр қилинди. Равшан тadbир топди, ўзининг ҳақ эканлигини исботлаб, Гаждумбек билан бирга юртига қайтди. Эпосдаги ушбу тасвирлар пассионарликнинг инкубацион жараёни етилиб келаётганлигини бадий ифодаляётганлиги билан аҳамиятлидир.

Достонда Равшаннинг Гаждумбек ёрдамида ҳолвачидан олган отни тарбиялаб, отда қанот чиққанини билгач, айтган сўзларига диққат қаратайлик.

Равшан: «Отнинг қаноти чиқибди, шундан билдим! Гаждумбек, энди кетасанми, ё Заргарда қоласанми? Мол-дунё яхшими, ё эл-қариндош яхшими? — деди.

Гаждумбек: — Тонг отгунча ўйлаб кўраман, — деди.

Биби Ҳилолнинг бўйида олти ойлик гумона бўлган эди. Ана энди Гаждумбек, кетай деса молни, пулни кўзи қиймайди, кетмай деса, элнинг ишқи, қариндошларнинг меҳри тортган, кўп ўйлади. Охири кетмоқни ихтиёр қилди!» («Гўрўғлининг туғилиши». 1967. 34-б.). Ушбу савол-жавоб ва кечган воқеалар тасвири инкубацион жараён кульминациясини ташкил этади. Эпос талқинига кўра, пассионарлик жараёнининг илк босқичида асосий пассионарлик қуввати Равшан образида марказлаш-

моқда. Гаждумбек эса Равшан таъсирида ҳаракатга келмоқда, «уйғонмоқда». Аслида Гаждумбек «ўзлаштирилган» тоифа вакили ҳисобланади. Бу хил «ўзлаштирилган» тоифа ҳар қандай мустамлака, қарам ёки вассал мамлакатларда ҳар доим бўлади. Улар босиб олувчи, қарам қилувчи мустамлакачилар қўлида ишловчи ерли халқ вакилидир. Бу хил тоифанинг аксарият қисмида мол-мулк қайғуси ватан туйғусидан устун туради. Улар аниқ имконият туғилмаса, кўнгилларининг туб-тубида чўкиб ётган ватан туйғусини уйғотишдан кўрқишади. Равшан Гаждумбекнинг ана шу туйғусини уйғотди, ўз сафига кўшди. Аксарият ҳолатларда «ўзлашган»лар қарам халқнинг зодагон оилалари қатлаמידан чиқади.

Гўрўғли пароканда халқни бирлаштирди. Унинг орини олиб, қадр-қимматини тиклади. Бу пайтга келиб унинг ёнида ўзига ҳамфикр пассионар авлод вакиллари тўпланди. Энди ушбу сергайрат, довюрак, фидойи авлод эл орасида шундай кайфият яратдиларки, бошқача айтилса, этник-ижтимоий биомайдоннинг шундай таъсир кучини юзага келтиришдики, эндиликда эл бошига иш тушса, уйда қолиш шармандалик ҳисобланарди.

«...Жангчилар йиғилиб, бир сафга тизилишганда эса, улар шундай бир шиддатли вулқон тўлқини янглиғ кучга айланар эдики, то мақсадларига эришмагунларича, бу кучни тўхтатиб бўлмасди. Уларни тўхтатиш учун эса айни шулардек буюк бир қудратли қарши куч керак бўларди». Гўрўғли бошлиқ бу қудратли куч эпик Така-Ёвмит элида Чамбил отлиқ янги салтанатни тиклади. Халқнинг эски бефарқлиги йўқолди. Бу ҳолнинг ёрқин мисоли Фирот таърифида келувчи ушбу воқеадир:

«Бектош араб қирқ минг тилла тилаган,
Бермоқчи бўлганда отам Гўрўғли,
Номи туркман уввос тортиб жилаган.
Элатнинг орини олган бедовсан».

(«Пўлкан шоир». — Т.,
«Фан» нашриёти, 1976. 71)

Бу ўринда Фиркўк нафақат от, балки ватан тимсоли ҳамдир. Агарда диққат этилса, Шоҳдорхон юртида тутқунликда юрган Равшан ва Гаждумбек ўлган тулпор суюгини кўриб ватанларини эшлашган, юрт ишқи юракларини ўртаган эди. Моҳиятан бу ўлган тулпор таназзулга учраган эпик Така-Ёвмит юртининг рамзий образи ҳисобланади.

Равшан ва Гаждумбек даврида тулпор ўлиб, унинг суюги хор бўлиб, халқ унга безътибор, бефарқ қараган бўлса, Гўрўғли даврида янгидан туғилиб, кучга кирган тулпорнинг ўзи мавжуд. Гўрўғли халқининг руҳий аҳволини синаш мақсадида уни «сотмоқчи»ман, деса, халқ энди отни сотгани кўймайди. Эпосда куйланган бош ғоя ҳам ана шунда, таназзулга учраган салтанат ўрнида янги салтанатнинг барпо бўлиши, унинг гуркираб яшнаши ва кейинги тақдирини кўрсатишдир.

Достонда Гўрўғли ёшининг бир юз йигирма беш деб айтилиши ҳам бежиз эмас. Бизнингча, бу ёш нафақат қаҳрамоннинг, балки у тузган салтанатнинг ёшини, айти пайтда достон яратувчиси бўлмиш халқнинг пешонасига битган салтанатлар, подшоҳлик сулоалари алмашинувининг даврий ўлчамини ҳам билдиради. Туркий халқлар, умуман Турон ва Туркистон тарихида сулоалар алмашинувининг йил ҳисоблари ўрганиб чиқилса, улар ўрта ҳисобда ҳар 120—130 йил оралиғида алмашиниши маълум бўлади. Бу ҳолат эса беихтиёр Гўрўғли ёшини эсга солади.

Умуман биз юқорида кўриб чиққан барча факт ва келинган хулосалар «Гўрўғли» достонининг халқимиз «тақдирномаси» эканлигини яна бир бор тасдиқлайди. Аслида ҳар бир халқ ҳаётининг мағзи унинг эпосида акс этади. Халқ ўз ҳаёт тажрибаларини бадиий мушоҳада қилиб, эпосларига муҳрлайди. Бунинг жонли гувоҳи «Гўрўғли» ва «Алпомиш» достонларидир.

«Гўрўғли» ва «Алпомиш» — серқатлам, серқирра, сермаъно эпослар.

Чиндан ҳам ер юзасида инсон насли пайдо бўлиб-дики, Одам Ато зурриётлари — Абу Турк авлодларидан бизнинг қавмимиз ҳам тўраб, яшаб келмоқдамиз. Ёруғ дунё айвонида қанча давлатлар қурдик, қанча салтанатларимиз нуради. Қанча алплар, дарғалар келиб кетмади... Толеимиз қуёши неча марта чиқиб ботди.

Келажагимиз ҳам ўтмиш изларини янгилаб, ўз ма-ромида келаверади...

«Гўрўғли» туғилиб, ғойиб бўлаверади. Яна туғилади...

Яна... яна...

«Гўрўғли»нинг халқимиз даҳоси ўзи ҳақида ижод қилган энг улкан тимсол эканлиги ҳам ана шу маз-мунни ифодадай олганлигидадир.

МУНДАРИЖА

Сўз боши.....	3
1. Шажара сабоғи.....	6
2. Тақдир ёзиғи.....	28
3. Эпос ва тарих.....	70
«Гўрўғли» — халқ тақдирномаси.....	83

Илмий-оммабон нашр

Шомирза Турдимов

ЭТНОС ВА ЭПОС

Муҳаррир Б. Худоёрова

Рассом И. Холхўжаев

Бадий муҳаррир К. Закирова

Техник муҳаррир Т. Харитоновна

Мусаҳҳиҳ Н. Абдурахмонова

Компьютерда тайёрловчи Ф. Чанишева

Нашриёт лицензияси АИ №158, 14.08.09. Босишга рухсат

этилди 24.07.2012. Бичими 84×108 ¹/₃₂. Офсет қоғози.

Таймс гарнитурасида офсет усулида босилди.

Шартли босма табоғи 5,04. Нашр табоғи 4,83. Адади 1000 нусха.

Буюртма №11-168

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг

«O'zbekiston» нашриёт-матбаа ижодий уйи.

100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20

Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10.

e-mail: iptduzbekistan@mail.uz

www.iptd-uzbekistan.uz